

Anna Bojęś-Białasik (Politechnika Krakowska)
Maciej Zdanek (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków)

Badania nad cystersami w Polsce po 1989 r.*

Historia i główne ośrodki badań

Nowoczesne, krytyczne badania nad klasztorami cysterskimi na ziemiach polskich rozpoczęły się w XIX w. Na ich rozwój wpływały trzy najważniejsze czynniki. Po pierwsze, do 1918 r. brak państwa polskiego. Skutkował on słabością organizacyjną i kadrową nauki polskiej oraz podejmowaniem wielu inicjatyw w ramach zainteresowań indywidualnych, antykwarycznych, amatorskich i z motywów patriotycznych, to jest w celu opisanego lub ratowania zabytków dawnej przeszłości narodowej, zwłaszcza tych najstarszych. Po drugie, wpływ kasat (w 1810 r. kasata klasztorów cysterskich na Śląsku w Prusach, 1819 r. w Królestwie Polskim, 1819–1831 i 1834–1836 w Wielkopolsce i na Pomorzu Wschodnim przez władze pruskie, w 1832–1864 na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w zaborze rosyjskim), na skutek których zlikwidowano większość klasztorów cysterskich na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Ocalały tylko dwa klasztory w zaborze austriackim: w Mogile i w Szczyrzycu. Przejęcie archiwaliów i bibliotek

* Jest to zmieniona i poszerzona wersja artykułu *Zisterzienserforschung in Polen nach dem Zweiten Weltkrieg. Geschichte und Institutionen*, „Cistercienser Chronik”, 124, 2017, s. 447–477. W tekście zastosowano następujące skróty czasopism: „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” – ABMK, „Cistercium Mater Nostra. Tradycja – Historia – Kultura” – CMN, „Nasza Przeszłość” – NP, „Roczniki Historyczne” – RH, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” – Sobótka, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” – „Seminare”.

przez państwo ułatwiało historykom dostęp do źródeł i ich badanie, jednak niesystematyczna akcja likwidacyjna przyczyniła się też do zaginięcia lub rozproszenia dużej części ksiązek, akt i dokumentów, a także zniszczenia lub nieodwracalnego przekształcenia wielu budowli cysterskich oraz wytworzonych przez klasztory układów osadniczo-krajobrazowych. W 2. połowie XIX w. obudziło się więc zainteresowanie tymi zaniedbanymi zabytkami. Trzeci ważny element stanowiły zainteresowania historyków i ich warsztat badawczy. Badania nad cystersami podjęli najpierw niemal wyłącznie polscy mediewiści wykształceni w paradygmacie pozytywistycznej krytyki źródeł oraz w duchu szkoły prawnohistorycznej. Skupiali się oni na krytyce najstarszych dokumentów, odtworzeniu fundacji (data, fundator, miejsce, motywy, filiacja) i pierwotnego uposażenia klasztorów oraz na immunitecie, rozwoju majątku ziemskiego i działalności osadniczej (kolonizacyjnej). Badania te cechowała wysoka jakość krytyki źródeł, nacisk na odtworzenie wielkiej własności ziemskiej oraz skupienie się na najstarszych dziejach cystersów (XII–XIV w.). W ten sposób powstały dwa główne nurty badawcze, które umownie określa się mianem „szkoły dyplomatycznej” i „szkoły gospodarczej”, a ich owocem był tak zwany model fundacyjno-uposażeniowej monografii klasztornej. Prace te były ściśle związane z badaniami dziejów państwa, Kościoła, gospodarki i stosunków społecznych w Polsce wczesnośredniowiecznej. Kontynuacji tych badań nad cystersami po 1945 r. sprzyjało skoncentrowanie się nauki polskiej na wczesnym średniowieczu (początki państwa polskiego, Polska w epoce dynastii Piastów), badanie polskiej przeszłości tak zwanych Ziem Odzyskanych (Śląsk, Pomorze Zachodnie), a także nacisk, jaki na historię gospodarczą kładła ideologia marksistowska obowiązująca w okresie komunistycznym. Jednak od połowy lat 50. XX w. zaczęły się pojawiać inne tematy: działalność misyjna cystersów, duszpasterstwo, kultura (wykształcenie, piśmiennictwo, skrytoria, biblioteki, systemy znaków, życie wewnętrzne), wzajemne relacje między klasztorami, relacje ze społeczeństwem, skład osobowy konwentów. Stopniowo badaniami obejmowano późne średniowiecze oraz epokę nowożytną, czerpiąc coraz liczniejsze inspiracje z historiografii zachodniej.

Przełomowe znaczenie w badaniach nad cystersami w Polsce miało w 1983 r. powstanie przy Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu grupy badawczej pod nazwą Zespół do Badań nad Historią i Kulturą Cystersów w Polsce (Andrzej Marek Wyrwa, Józef Dobosz, Krzysztof

Kaczmarek, kierownik – Jerzy Strzelczyk). Znaczącym osiągnięciem była organizacja wielkich konferencji cysterskich. Ich plonem było pięć tomów pokonferencyjnych¹. Drugim wyjątkowym przedsięwzięciem było zainicjowanie multidyscyplinarnego projektu badawczego dotyczącego klasztoru w Łeknie i regionu Pałuk, którym kierował Andrzej M. Wyrwa². Kolejnym sukcesem było opracowanie dwutomowego wydawnictwa *Monasticon Cisterciense Poloniae*³. Tom pierwszy tego dzieła składa się z syntetycznych opracowań kluczowych zagadnień historii oraz kultury intelektualnej i artystycznej cystersów. Tom drugi to katalog męskich klasztorów cysterskich na dawnych ziemiach średniowiecznej Polski i nowożytnej Rzeczypospolitej, opracowanych według ujednoliconego kwestionariusza badawczego. Zamyka go obszerna bibliografia. Mimo różnic w poziomie opracowania poszczególnych klasztorów, *Monasticon* należy uznać za dzieło monumentalne, podsumowanie i zwieńczenie badań nad cystersami w Polsce do 1999 r. Ośrodek poznański zainicjował też nową serię w celu edycji ważnych źródeł klasztornych, w tym cysterskich⁴.

- ¹ *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987 (dalej: Cystersi I); *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 (dalej: Cystersi II); *Dzieje kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII wieku. Materiały trzeciego ogólnopolskiego sympozjum naukowego zorganizowanego przez Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Poznań 27–30 września 1993 r.*, red. J. Strzelczyk, NP, 94, 1994 (dalej: Cystersi III); *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Materiały z konferencji naukowej w klasztorze oo. Cystersów w Krakowie-Mogile z okazji 900. rocznicy powstania zakonu ojców cystersów, Poznań–Kraków–Mogila, 5–10 X 1998*, red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000 (dalej: Cystersi IV); *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z 7. Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa Cysterek w Trzebnicy. Trzebnica, 18–21 września 2002 r.*, red. A.M. Wyrwa, A. Kiełbasa, J. Swastek, Poznań 2004 (dalej: Cysterki).
- ² *Studia i Materiały do Dziejów Pałuk*, t. 1–6, Poznań 1989 – Warszawa 2006.
- ³ *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. 1: *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, Poznań 1999 (dalej: *Monasticon*).
- ⁴ *Monastica Polonorum. Fontes et studia*, t. 1: *Wizytacje klasztoru Cysterek w Owińskach, nekrolog klasztoru cystersów w Paradyżu, katalogi monastyczne*, red. A.M. Wyrwa, R. Witkowski, Warszawa 2009.

Znaczące tradycje i dorobek badań nad cystersami mają ośrodki naukowe w Gdańsku i Toruniu⁵. Bardzo ważnym ośrodkiem badań nad zakonami jest istniejąca od 1994 r. na Uniwersytecie Wrocławskim Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (Laboratoire de Recherches sur l’Histoire des Congrégations et Ordres Religieux, skrót: LARHCOR). Jej twórcą i kierownikiem jest Marek Derwich. We współpracy z Anną Pobóg-Lenartowicz zainicjował on cykl dużych konferencji „Klasztor w...”. Jak dotąd, wydano sześć tematycznych tomów pokonferencyjnych⁶ oraz tom dotyczący życia codziennego zakonników⁷. Stanowią one ogromny wkład w poznanie rozwoju zakonów, w tym cystersów, na ziemiach polskich. W 2010 r. miała miejsce wielka konferencja dotycząca kasat klasztorów na terenie dawnej Rzeczypospolitej. Jej pokłosiem była czterotomowa publikacja⁸ oraz powstanie zespołu badawczego, który pod kierunkiem Marka Derwicha realizuje projekt badawczy mający na celu zinventaryzowanie i opracowanie dziedzictwa kulturowego po skasowanych klasztorach. Efektem są liczne konferencje, tomy studiów i wydawnictwa źródłowe,

⁵ D.A. Dekański, *Toruń i Gdańsk – ośrodki badań nad cystersami Pomorza Gdańskiego i Kujaw okresu średniowiecza*, NP, 96, 2001, s. 217–261.

⁶ *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995 (Sympozja. Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, 9); *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 2); *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 4); *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole–Warszawa 2005 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 5); *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole–Warszawa 2010 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 7); *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 9).

⁷ *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et temps modernes*, t. 1–2, sous la dir. de M. Derwich, Wrocław 1995 (Travaux du LARHCOR, Colloquia [1]–2).

⁸ *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 1–4, red. M. Derwich, Wrocław 2014 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia. Series 1, Colloquia, 8/1–4).

a w przyszłości baza danych⁹. W ramach projektu wydawane jest też czasopismo „Hereditas Monasteriorum” dostępne online¹⁰.

Istotnym ośrodkiem badań i popularyzacji wiedzy o monastycyzmie pozostaje klasztor Benedyktynów w Tyńcu. Wydawane są tam liczne publikacje o dziejach i duchowości mnichów, w tym serie „Źródła Monastyczne” i „Z Tradycji Mniszej”, a także czasopismo „Cenobium” (1991–2006, wznowione od 2016 r.). Z ważnych tekstów cysterskich wymienić należy zwłaszcza tom o sakramentologii św. Bernarda z Clairvaux, tłumaczenie polemiki kluniacko-cysterskiej z XII w. oraz pism Wilhelma z Thierry z kompetentnymi, obszernymi wprowadzeniami¹¹.

Szczególną rolę w pełniejszym spojrzeniu na dzieje zakonu odgrywają rzecz jasna sami cystersi. Po 1945 r. podjęli oni starania o odnowienie życia zakonnego w Polsce w nawiązaniu do swych średnio-wiecznych korzeni. Klasztor w Szczyrzycu powołał na nowo do życia klasztor w Jędrzejowie (1945), Gdańsku-Oliwie (1945) i Henrykowie (1947). Klasztor w Mogile odnowił klasztor w Wąchocku (1951), a stamtąd wysłano konwent do Sulejowa (1986). W 1954 r. powstała Polska Kongregacja Cystersów. Jedną z ważnych płaszczyzn działalności zakonników była troska o zachowanie i rozwój swego dziedzictwa. W Jędrzejowie wyróżnili się o. Klemens Świżek (zm. 1993) – wicepostulator procesu kanonizacyjnego bł. Wincentego Kadłubka, oraz przeor Aleksy Chalcarz (1932–2006). W Wąchocku cystersi zorganizowali muzeum klasztorne. W Mogile uprawianiem historii zakonu i klasztoru zajmowali się opat Augustyn Ciesielski (1909–1968), o. Iwo Kołodziejczyk (1932–2013), o. Hugo Leszczyński (zm. 2000), a w formie popularnej o. Korneliusz Jackiewicz i o. Niward Stanisław Karsznia. W Szczyrzycu o. Henryk Jędrzejewski (1927–2006) był organizatorem muzeum klasztornego, opat Stanisław Kiełtyka (1914–1975) – biografem i tłumaczem pism św. Bernarda z Clairvaux, a opat Hubert Kostrzański (1913–2002) autorem syntezy dziejów zakonu i barwnych wspomnień. W latach

⁹ <http://www.kasaty.pl/home/> (dostęp: 2.07.2018).

¹⁰ <http://hm.kasaty.pl/strona-glowna/> (dostęp: 2.07.2018).

¹¹ *Polemika kluniacko-cysterska z XII wieku*, tłum. E. Buszewicz, red. nauk. i wstęp M.T. Gronowski, Kraków–Tyniec 2010; M.P. Chojnacki, *Sacramentis Ecclesiae communicare. Chrzest i Eucharystia według świętego Bernarda z Clairvaux*, Kraków–Tyniec 2011; Wilhelm z Saint-Thierry, *Złoty list*, Kraków–Tyniec 2013.

2000–2007 o. Bernard Adam Grenz ze Szczyrzyca redagował ceną, niestety niekontynuowaną, serię „Biblioteka Duchowości Cysterskiej”¹².

Ważnym forum koordynacji przedsięwzięć naukowych, konserwatorskich, kulturalnych i gospodarczych stał się Szlak Cysterski w Polsce. W jego powstaniu kluczową rolę odegrali cystersi, naukowcy z Poznania i innych ośrodków oraz działacze samorządowi. Szlak został powołany do życia w klasztorze w Mogile w 1990 r. Trasa została wytyczona w 1993 r., obejmując czynne i dawne klasztory cysterskie z podziałem na kilka pętli regionalnych. W 2003 r. powstała Rada Koordynacyjna Szlaku Cysterskiego w Polsce przy Opacie Prezesie Polskiej Kongregacji Cystersów¹³. W dwudziestolecie Szlaku Cysterskiego w 2010 r. w naukowym środowisku wrocławskim pod kierunkiem Ewy Łużyńskiej narodziła się inicjatywa organizowania konferencji pod nazwą „Forum Scientiae Cisterciense”. Odbyły się trzy takie sympozja, których materiały zostały opublikowane¹⁴. Oprócz tego działa Ogólnopolskie Stowarzyszenie Gmin Cysterskich¹⁵. Dzięki tym organizacjom, a także inicjatywom indywidualnym powstają liczne publikacje o charakterze popularnonaukowym przeznaczone dla szerokiego grona odbiorców: przewodniki, albumy, podręczne kompendia¹⁶. Istotne znaczenie ma objęcie części opactw cysterskich i zespołów pocysterskich szczególną formą ochrony prawnej poprzez przyznanie im prestiżowego statusu tak zwanych pomników historii. Ta wyjątkowa forma ochrony przyznawana jest zabytkom o szczególnej

¹² A. Louf, *Cysterska droga*, tłum. M. Sabiniewicz, Skoczów 2000; T. Merton, *Ostatni z ojców – św. Bernard z Clairvaux*, tłum. M. Sabiniewicz, Skoczów 2004; *Św. Bernard z Clairvaux, Apologia, O nawróceniu, Życie świętego biskupa Malachiasza*, tłum. S. Kiełtyka, A. Maciąg, Skoczów 2007.

¹³ A.M. Wyrwa, *Podróże cystersów oraz idea, organizacja i promocja Szlaku Cysterskiego w Polsce*, „Studia Periegetica”, 2008, nr 2, s. 87–129; <http://www.szlakcysterski.org/> (dostęp: 2.07.2018).

¹⁴ *Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce*, red. E. Łużyńska, A. Galar, Wrocław 2011; „Architectus”, 3(35), 2013 [materiały z II Forum „Działalność gospodarcza Zakonu Cysterskiego”]; *Dziedzictwo kulturowe cystersów*, red. E. Łużyńska, A. Galar, Wrocław 2014.

¹⁵ <http://www.gminycysterskie.org/> (dostęp: 2.07.2018).

¹⁶ Tytułem przykładu zob. B. Kwiatkowska-Kopka, P. Drożdżik, *Klasztor Cystersów w Jędrzejowie*, Jędrzejów 2006; I.T. Kaczyńscy, *Cystersi w Polsce*, Warszawa 2010; *Dziedzictwo cystersów w Polsce*, oprac. G. Wawoczny, D. Klimanek, M. Jordan, M. Gałuszka-Biernacki, Racibórz 2013.

wartości historycznej, artystycznej i naukowej, utrwalonej w powszechnej świadomości społeczeństwa¹⁷. Z inicjatyw lokalnych odbywają się też liczne konferencje lokalne, imprezy kulturalne (jarmarki, festyny, jubileusze) oraz powstają publikacje i serie wydawnicze, na przykład „Collectanea Raudensis” czy „Skarby Szczyrzyca”.

W 2007 r. dzięki dr. Markowi Piotrowi Chojnackiemu, opatowi klasztoru Cystersów w Mogile, we współpracy z badaczami z uczelni krakowskich, powstało czasopismo „Cistercium Mater Nostra”. Po wydaniu sześciu tomów z powodu trudności organizacyjnych zaprzestano wydawania czasopisma. Zamiast niego powstała seria książkowa „Cistercium Mater Nostra. Studia et Documenta”¹⁸. Od 2010 r. ks. Dariusz Tabor z Katedry Historii Sztuki Starożytnej i Średniowiecznej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie we współpracy z klasztorem w Mogile organizuje konferencje poświęcone duchowości, sztuce, kulturze i historii cystersów. Noszą one nazwę „Seminarium sztuki i kultury duchowej cystersów”. Odbyło się pięć takich konferencji, a począwszy od 2017 r. materiały są wydawane w serii „Cistercium Mater Nostra. Studia et Documenta” pod ujednoczonym tytułem *Dzieje i kultura cystersów w Polsce* – w tym tom niniejszy.

Publikacja *Monasticonu* oraz pogłębiona, krytyczna charakterystyka stanu polskiej historiografii monastycznej, w tym cysterskiej, do końca lat 90. XX w., jaką dał Marek Derwich¹⁹, pozwalają w większym stopniu zaprezentować nowe studia narosłe w ciągu ostatniego dwudziestolecia. Od tamtego czasu bodaj tylko dwa razy podjęto próbę podsumowania najnowszych badań cysterskich i wytyczenia ich perspektyw: w studium Andrzeja M. Wyrwy, który skupił się na zagadnieniach

¹⁷ Status Pomnika Historii posiadają obecnie opactwa w Łądzie, Kołbaczu, Krzeszowie, Pelplinie, Sulejowie i Wąchocku. Starania o niego podejmuje klasztor w Jędrzejowie.

¹⁸ A. Ciesielski, *Dziedzictwo cystersów. Prace wybrane*, red. M. Starzyński, M. Zdanek, Kraków 2013; A. Galar, *W europejskiej wspólnotcie cysterskiej. Udział cystersów z historycznych ziem polskich w Kapitułach Generalnych w Cîteaux (XII–XVIII w.)*, Kraków 2014; *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 1*, red. M. Starzyński, D. Tabor, Kraków 2016.

¹⁹ M. Derwich, *Les communautés monastiques en Pologne au Moyen Age. Bilan et perspectives*, „Quaestiones Medii Aevi Novae”, 2, 1997, s. 3–44; tenże, *Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej*, NP, 89, 1998, s. 5–65.

osadniczych i archeologiczno-architektonicznych²⁰, oraz w 2010 r. w tomie stanowiącym pokłosie pierwszego kolokwium „Forum Cisterciense Poloniae”, gdzie rzecz pomyślana została szerzej, aczkolwiek nierówno wykonana²¹.

Nasz artykuł traktujemy mniej ambitnie, jako przegląd o charakterze bibliograficznym. Z braku miejsca tylko wyjątkowo będą przywoływane poszczególne studia zawarte w cysterskich i „ogólnoklasztornych” tomach konferencyjnych, które są łatwiej dostępne, a dotyczą bardzo różnorodnej tematyki. Nie kusimy się natomiast o charakterystykę głównych paradygmatów i szkół badawczych, i wyjątkowo wskazujemy pola przyszłej uprawy, których nie brakuje. W zasadzie unikamy też recenzowania przytaczanych publikacji z pełną świadomością, że w tym zakresie polska historiografia cysterska wymaga sporego krytycznego namysłu i odsiewania od rzeczy pierwszorzędnych i nowych narastającej produkcji wtórnej oraz, niestety, metodologicznie i warsztatowo słabej. Jest to zjawisko niepokojące, które ma wiele przyczyn. Wśród nich nie na ostatnim miejscu są: kształt formacji uniwersyteckiej, konieczność pisania (dla stopni i „dorobku”) i łatwość publikowania, ale też chyba słabnące więzi z nauką zachodnią – paradoksalnie w czasach, gdy wszystko kontakty z nią ułatwia. Dobrą cechą nowoczesnej polskiej cystersologii, którą należy podtrzymywać, było systematyczne śledzenie, twórcze aplikowanie lub dyskutowanie dorobku, metod i kwestionariuszy nauki zachodniej, gdzie dzieje szarych mnichów uprawiane są z niezwykłym rozmachem. Dotyczy to także ostatniego dwudziestolecia, które już doczekało się pierwszych podsumowań i krytycznej refleksji²².

²⁰ A.M. Wyrwa, *O potrzebie dalszych kompleksowych badań archeologiczno-architektonicznych i historycznych klasztorów cysterskich w Polsce*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, 3, 2006, s. 70–95.

²¹ *Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce*, zob. wyżej przyp. 15. Tu zmieniony i uzupełniony ww. artykuł A.M. Wyrwy, *Jeszcze na temat perspektyw i kierunków dalszych badań nad Zakonem Cystersów*, s. 53–66.

²² M. Hörsch, *Tendenzen der Zisterzienser-Literatur der letzten Zehn Jahre unter besonderer Berücksichtigung kunsthistorischer Studien zu den Ordensklöstern in Mitteleuropa*, „Cîteaux. Commentarii Cistercienses”, 58, 2007, s. 131–170; *Aktuelle Wege der cisterciensischer Forschung. Forschungsberichte der Arbeitstagung des Europainstitutes für cisterciensische Geschichte, Spiritualität, Kunst und Liturgie an der Päpstlichen Phil.-Theol. Hochschule Benedikt XVI. Heiligenkreuz vom 28./29. November 2007*, hrsg.

Dzieje zakonu i klasztorów

Badania dziejów poszczególnych klasztorów są prowadzone w bardzo różnorodny sposób. Przegląd stanu badań nad dziejami klasztorów na ziemiach polskich pozwala wskazać kilka ważnych problemów: 1) brak nowoczesnych monografii obejmujących całość dziejów klasztorów oraz brak ujęć regionalnych; 2) koncentrację większości monografii i studiów na okresie średniowiecza; 3) powolny rozwój badań nad dziejami klasztorów w epoce nowożytnej; 4) relatywnie słabe opracowanie dziejów polskiej prowincji zakonu i powiązań klasztornych na poziomie filialnym, regionalnym i zakonnym (tu z wyjątkiem świetnych prac Anny Galar); 5) brak w miarę jednolitego kwestionariusza i modelu badań, co utrudnia syntezę wyników. Podkreślić też wypada, że zdecydowanie słabiej, zwłaszcza pod względem historycznym, uprawiane są dzieje konwentów żeńskich²³.

Jako wprowadzenie do historyczno-prawnej struktury i duchowej tożsamości cystersów służy polska wersja tomu *Per meglio conoscere l'Ordine Cisterciense*²⁴ oraz studium o ustroju i charyzmacie zakonu²⁵. Organizacją i powiązaniem filiacyjnymi zajmował się w licznych pracach Andrzej M. Wyrwa. Pierwotne więzi uległy osłabieniu w XV i XVI w. Był to czas kryzysów i reform²⁶. Polski wikariat (prowincję) cystersów powołał do życia Edmund de la Croix, wizytator zakonny

von A.V. Schachenmayr, Heiligenkreuz 2008; J. Rüffer, *Neuere Tendenzen der Cisterciensenforschung*, „*Analecta Cisterciensia*”, 60, 2010, s. 307–332; E. Goetz, *Aktuelle Frage der Zisterziensenforschung* [2012], https://adwgoe.de/fileadmin/dokumente/forschungsprojekte/germania_sacra/Goez_Zisterziensenforschung_Vortrag_und_Literatur.pdf (dostęp: 5.04.2018); „*Cistercienser Chronik*”, 124, 2017: *Zisterziensenforschung Heute – Versuch einer Bestandaufnahme*.

²³ Najnowszy stan wiedzy; zob. Cysterki; *Sanctimoniales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przełomu XVIII i XIX wieku)*, red. A. Radziwiński, D. Karczowski, Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2010.

²⁴ *Poznać cystersów. Studia i dokumenty*, oprac. wersji polskiej P. Chojnacki, K. Jankosz, M. Starzyński, Kraków 2011. Zob. też *Cysterki w Polsce. Podstawowe dokumenty*, red. P. Chojnacki, W.W. Polek, K. Jankosz, Kraków 2014.

²⁵ K. Morajko, *Charyzmat Zakonu Cystersów. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2006.

²⁶ J. Kłoczowski, *Prowincja polska cystersów w świetle akt kapituł generalnych tego zakonu z XV w.*, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1972, s. 179–198; K. Kaczmarek, *Krise und Reform polnischer Zisterzienserklöster*

i reformator życia zakonnego, podczas zjazdu w Wągrowcu w 1580 r. Jej prawne ramy i funkcjonowanie w epoce wczesnonowożytnej nie są dokładnie zbadane, ale posiadamy zarys jej dziejów do czasów współczesnych wraz z biografiami opatów-prezesów²⁷. Słabo znane jest funkcjonowanie klasztorów w okresie instytucji komendy, której dotychczasowa jednoznacznie negatywna ocena wymaga zniuansowania²⁸. Mamy natomiast znakomicie opracowane stosunki polskich cystersów z kapitułą generalną aż do końca XVIII w.²⁹ Powoli rozpoczynają się badania nad historią cystersów polskich i miejsc z nimi związanych w XX w.³⁰ Stałe ulega poszerzeniu wiedza o podstawie źródłowej, niestety nie brak też źródeł źle wydawanych.

Żaden klasztor nie posiada naukowej monografii obejmującej całość jego dziejów. Wyjątkiem jest opactwo w Szczyrzycu, od lat intensywnie badane przez Jolantę M. Marszalską, ale z zastosowaniem tradycyjnego kwestionariusza badawczego, słabym umocowaniem w kontekście, a także z ograniczeniem podstawy źródłowej głównie do

im 16. Jahrhundert, w: *Zisterzienser. Norm, Kultur, Reform – 900 Jahre Zisterzienser*, hrsg. von U. Knefelkamp, Berlin–Heidelberg–New York 2001, s. 313–322.

²⁷ A.M. Wyrwa, *Polska Kongregacja Cystersów i jej opaci prezesi*, w: *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów Zakonu Cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachowi Gerardowi Kocikowi OCist*, red. A.M. Wyrwa, Poznań–Katowice–Wąchock 2007, s. 71–112.

²⁸ J.M. Marszalska, *Komenda – okresem rozwoju czy stagnacji klasztoru cystersów w Szczyrzycu*, NP, 96, 2001, s. 11–32.

²⁹ A. Galar, *W europejskiej wspólnotcie*, zob. wyżej przyp. 19. Generalne wprowadzenie do tematu: *taż*, *Miejsce męskich opactw cysterskich ufundowanych na ziemiach polskich w strukturze Zakonu Cysterskiego. Uwagi o znaczeniu i perspektywie badań*, w: *Przyszłość badań*, s. 99–118 oraz inne prace autorki.

³⁰ J.M. Marszalska, *Próby odzyskania klasztoru cysterskiego w Wistyczach podejmowane przez opata szczyrzyckiego Teodora Magierę w latach 1927–1935*, ABMK, 93, 2010, s. 111–118; J. Franczyk, „*Monachus verus*” – cysters, który żył w prawdzie. Ojciec Jacek Jan Stożek OCist, opat prezes Kongregacji Polskiej Cystersów i opat mogiński (1930–2001), w: *Nie ma wolności bez pamięci. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Terleckiemu*, red. W. Bernacki, Z. Nawrocki, W. Pasierbek, Z.K. Wójcik, Kraków 2009, s. 741–759; M. Starzyński, M. Zdanek, *Historiographus ordinis. O życiu i twórczości ojca Augustyna Ciesielskiego OCist (1909–1968)*, w: A. Ciesielski, *Dziedzictwo cystersów*, s. 15–50; T. Kaletyn, *Z najnowszych dziejów klasztoru cysterskiego w Lubiężu*, w: *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 123–143.

zasobu archiwum klasztornego i materiałów proveniencji klasztornej³¹. Dobre popularnonaukowe opracowanie ma klasztor w Łeknie i Wągrowcu³². Monografie dziejów średniowiecznych posiadają klasztory w Oliwie³³, Rudach³⁴, Jemielnicy³⁵, Kołbaczu³⁶. Nowoczesną monografię średniowiecznych dziejów klasztoru w Lubiążu napisał Waldemar Könighaus³⁷. Praca ta wyznacza nowe standardy i wywołała duży rezonans wśród polskich mediewistów, ale mniejszy wśród cystersologów. Zdecydowanie powinna być przetłumaczona na język polski. W tradycyjnej formie poprzez biografie opatów i przeorów napisane zostały historie klasztorów w Wąchocku³⁸, Szczyrzycu³⁹ i Sulejowie⁴⁰. Z braku monografii rolę namiastek spełniają zbiory studiów, pokazujące różne aspekty funkcjonowania danych klasztorów w ciągu dziejów, często w szerszym kontekście regionalnym i zakonnym⁴¹. W ujęciu

³¹ J.M. Marszalska, *Opactwo Cystersów w Szczyrzycu od XIII do końca XX wieku. Dzieje – gospodarka – kultura*, Kraków 2011. Niżej inne prace autorki.

³² A.M. Wyrwa, *Klasztory cysterskie w Łeknie i Wągrowcu*, Bydgoszcz 2010.

³³ K. Dąbrowski, *Opactwo Cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975.

³⁴ S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, Wrocław 1977.

³⁵ J. Rajman, *Jemielnica. Wieś i klasztor cysterski na Górnym Śląsku*, Katowice 1995.

³⁶ M. Franiak, *Dzieje opactwa Cystersów w Kołbaczu (1173–1535)*, Racibórz 2015.

³⁷ W. Könighaus, *Die Zisterzienserabtei Leubus in Schlesien von ihrer Gründung bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, Wiesbaden 2004 (Quellen und Studien des deutschen Historischen Instituts Warschau, 15).

³⁸ M. Borkowska, *Z dziejów opactwa Cystersów w Wąchocku*, Kielce 1999.

³⁹ J.M. Marszalska, W. Graczyk, *Opaci i przeorzy klasztoru OO. Cystersów w Szczyrzycu od XIII do XX wieku*, Tyniec–Kraków 2006.

⁴⁰ M. Borkowska, *Dzieje cystersów sulejowskich*, Kraków 2008.

⁴¹ *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990; *Z dziejów opactwa w Wąchocku. Materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993; *Krzeszów uświęcony łaską*, Wrocław 1997; *Cystersi w Jędrzejowie. Rola klasztoru w społeczności lokalnej. Materiały z konferencji „Cystersi w życiu i kulturze społeczności lokalnej”, Jędrzejów, 5 IX 1998 r.*, red. K. Ślusarek, Jędrzejów 1999; NP, 96, 2001: *Cystersi na Kujawach i Pomorzu [materiały z konferencji „Opactwo w Byszewie-Koronowie na tle działalności kulturowej cystersów na Kujawach i Pomorzu Wschodnim”]*; *Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu. Pelplin – 725. rocznica powstania opactwa cysterskiego*, red. A. Dekański, B.A. Grenz, A. Słyszewska, A.M. Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002; *Opactwo cysterskie w Paradyżu. Jego kultura w dziejach i kulturze pogranicza*, red. J. Karczewska, Zielona Góra 2004; *Cystersi – Jędrzejów – Ziemia Jędrzejowska. Wspólne dziedzictwo*, red. K. Ślusarek, Jędrzejów–Kraków 2006; *Klasztor Cystersów w Rudach. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej odbytej 7 czerwca 2008 r.*

regionalnym zostały opracowane dzieje cystersów i cysterek na Pomorzu Zachodnim⁴². Ważne są prace pokazujące wzajemne relacje między klasztorami⁴³. Narasta liczba pojedynczych studiów, które obejmują różne okresy dziejów poszczególnych klasztorów⁴⁴.

Wiele do dziejów klasztorów wnoszą charakterystyki rządów opatów lub przeorów i życiorysy sławniejszych zakonników⁴⁵. Biogramy

w *Rudach*, red. N. Mika, Racibórz 2008; *Cystersi w Rudach. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 5 i 6 czerwca w Opolu i Rudach przez Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego i diecezję gliwicką z okazji 750. rocznicy fundacji opactwa cysterskiego w Rudach*, red. F. Wolnik, Opole 2009.

⁴² A.M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury*, Poznań 1999; B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006.

⁴³ M.L. Wójcik, *Rozbrat Jemielnicy z Rudami. Ze studiów nad wzajemnymi relacjami górnośląskich cystersów*, w: *Klasztor w Kościele*, s. 409–427; W. Könighaus, *Stosunki cysterskiego opactwa w Lubiążu z jego filią w Byszewie (Koronowie) w okresie średniowiecza*, NP, 96, 2001, s. 79–89; oraz monografia Lubiąża tego autora.

⁴⁴ B. Popielas-Szultka, *Wkład opactw cysterskich (męskich) w utrwalanie chrześcijaństwa na Pomorzu na wschód od Odry*, w: *Chrześcijaństwo na Pomorzu w X–XX wieku. Materiały pokonferencyjne*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk–Słupsk 2001, s. 31–39; też, *Jeszcze o dziejach opactwa Cystersów w Bukowie. Na marginesie nowych badań*, w: *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005 (*Studia z Dziejów Średniowiecza*, 11), s. 201–210; S. Józwiak, *Klasztor cysterski w Koronowie w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w 1. połowie XV wieku*, w: *Ecclesia, kultura, potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, Kraków 2006, s. 157–168; M. Starzyński, M. Zdanek, *Mogiła w czasach Stanisława Samostrzelnika – szkic do dziejów klasztoru na przełomie XV i XVI wieku*, CMN, 1, 2007, s. 33–62.

⁴⁵ K. Zielińska-Melkowska, *Opat byszewsko-koronowski Engelbert i jego Żywoć św. Jadwigi Śląskiej*, NP, 96, 2001, s. 33–62; Z. Iwicki, *Filip Adler (1566–1630), przeor oliwski*, „Rocznik Gdański”, 63, 2003, s. 181–212; K. Kolasa, *Mikołaj Antoni Łukomski, opat klasztoru cysterskiego w Łądzie*, „Kronika Wielkopolski”, 2006, nr 3, s. 22–33; M. Wójcik, *Bernard Rosa z Głogowa (1624–1697) – opat cystersów krzeszowskich*, w: *Człowiek pogranicza polsko-niemieckiego*, red. W. Hładkiewicz, T. Jaworski, Zielona Góra 2007, s. 175–182; M.U. Dziedzic, *Stanisław, opat klasztoru cysterskiego w Oliwie. Działalność polityczna i gospodarcza w latach 1330–1350*, w: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długokęcki, Gdańsk–Sopot 2010, s. 71–88; M. Zdanek, *Klasztor Cystersów w Jędrzejowie w 2. połowie XV wieku. Rządy opackie Mikołaja Odrowąża z Rembieszyc (1448–1496)*, RH, 78, 2012, s. 127–151; *Iwo Roweder (1699–1795) życie dla Boga i bliźnich*, red. G. Rafiński, Pelplin–Łęgowo 2012; K.R. Prokop, *Z jędrzejowskiego opactwa na wileńską sufraganię. Cysters Jakub z Michowa († 1531) – opat jędrzejowski*

opatów lub ważniejszych zakonników ukazują się też w słownikach i leksykonach biograficznych, z których najważniejszy jest *Polski słownik biograficzny*. Kontynuowane są studia źródłoznawcze nad dawnymi katalogami opatów oraz opracowywanie takich wykazów na podstawie dostępnej podstawy źródłowej⁴⁶. Osobne studia dotyczą godności opata⁴⁷.

Najlepiej pod względem składów osobowych opracowane są konwenty śląskie i pomorskie⁴⁸. Tematyka ta wiąże się ściśle z opracowaniem nekrologów klasztornych⁴⁹ oraz rozpoczętymi niedawno bardzo

i pierwszy biskup sufragan wileński (rodowód–działalność), w: *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początków XX wieku*, red. J. Gwioździk, R. Witkowski, A.M. Wyrwa, Poznań 2014, s. 113–144; G.J. Brzustowicz, *Działalność publiczna opata bierzwickiego Antoniego na przełomie XV/ XVI wieku*, NP, 125, 2016, s. 147–163.

⁴⁶ M. Starzyński, *Katalog opatów mogińskich w średniowieczu*, NP, 100, 2003, s. 77–125; tenże, *Nomina abbatum Clarae Tumbae alias Mogiła – przyczynek do krytyki Liber beneficiorum Jana Długosza*, „*Studia Historyczne*”, 47, 2004, s. 139–155.

⁴⁷ M. Stawski, *Benedykcja opata cysterskiego w średniowieczu*, w: *Pelplin. 725. rocznica*, s. 361–384. Zob. generalne uwagi: M. Gronowski, *Insygnia władzy opackiej i ich symbolika*, w: *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2478, *Historia*, 161), s. 349–357; M. Derwich, *Opat: geneza, role i funkcje. Zarys problemu*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 128–135.

⁴⁸ P. Oliński, *Konwent koronowski w świetle klasztornych źródeł memoratywnych*, NP, 96, 2001, s. 125–142; H. Gerlic, *Konwent cysterski w Rudach w latach 1650–1700*, „*Zeszyty Gliwickie*”, 30, 2002, s. 151–171; tenże, *Konwent cysterski w Jemielnicy w latach 1580–1810 (1850)*; tamże, 31, 2003, s. 69–160; Z. Iwicki, *Nekropolia oliwska, Gdańsk–Pelplin 2004*; tenże, współpraca M. Babnis, *Konwent oliwski (1186–1831). Leksykon biograficzny i nie tylko...*, Gdańsk–Pelplin 2010; P. Wiszewski, *Mniszki w „czasach przemian”. Szkice o konwencie Cysterek w Trzebnicy w XV–pocz. XVII wieku*, w: *Hominem quaerere. Człowiek w źródle historycznym*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2008 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, 3080, *Historia*, 177), s. 429–465.

⁴⁹ M. Kaczmarek, *Średniowieczny konwent klasztoru kamienieckiego w świetle własnego nekrologu*, „*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*”, nr 1991, *Wiekі Stare i Nowe*, 2, Katowice 2001, s. 63–71; J. Łojko, *O wielkopolskich nekrologach cysterskich jako źródłach do badań nad składem osobowym konwentów klasztornych przełomu XVIII i XIX stulecia*, „*Przegląd Archiwalno-Historyczny*”, 1, 2014, s. 163–182.

ważnymi opracowaniami biskupich ksiąg święceń⁵⁰. Brakuje jednak nowoczesnych badań prozopograficznych. Poświęcony tej dziedzinie szkic nie odzwierciedla nowoczesnej metodologii tej dyscypliny i mylnie traktuje biografistykę i spisy zakonników jako prozopografię⁵¹. Badania prozopograficzne, pojmowane jako wszechstronna i kwantytatywna analiza całych grup społecznych w długich przekrojach czasowych (tak zwana biografia zbiorowa), powinny objąć między innymi problem liczebności, wieku, wykształcenia, społecznego, terytorialnego i narodowościowego pochodzenia zakonników oraz ich karier⁵². Bez takich prac nie poznamy dobrze wspólnot klasztornych, ich wewnętrznej struktury oraz dynamiki zmian. Szczególnie brakuje samoistnych studiów nad elitą klasztorną i zakonną (urzędnikami, funkcyjnymi) u cystersów. Opadło też zainteresowanie instytucją konwersów⁵³.

Stopniowo rozwijają się badania z zakresu historii społecznej. Niestety, zbyt rzadko jest podejmowany temat powiązań społecznych cystersów z monarchami, biskupami, możnowładztwem, rycerstwem, duchowieństwem i mieszczaństwem⁵⁴. Ciekawy wątek obecności kobiet

⁵⁰ K. Kaczmarek, *Cystersi w najstarszych wykazach i księgach święceń arcybiskupów gnieźnieńskich*, CMN, 3, 2009, s. 297–315; *Katalog duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego na podstawie ksiąg święceń biskupów wrocławskich 1650–1810/12*, oprac. S. Jujeczka, H. Gerlic, W. Könighaus, Wrocław 2014. Informacje o publikacjach tego typu odnośnie do średniowiecza, w tym liczne nowe prace K. Kaczmarka stanowiące pokłosie projektu badawczego poświęconego edycji danych z ksiąg święceń; zob. A. Borek, *Święcenia duchowieństwa w późnośredniowiecznej Polsce: praktyka i jej uwarunkowania na przykładzie wrocławskich wykazów święceń*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 52, 2014, s. 45.

⁵¹ J.M. Marszalska, W. Graczyk, *Z badań nad prosopografią konwentów cysterskich na ziemiach polskich*, w: *Przyszłość badań*, s. 91–98 (ciż w: NP, 115, 2011, s. 475–484).

⁵² Por. dawniejsze prace Henryka Gapskiego; P. Wiszewski, *Mniszki w „czasach przemian”*, s. 429–466.

⁵³ P. Oliński, *Konwersi pelplińscy w świetle klasztornej nekrologii (z badań nad liczebnością konwersów w klasztorach cysterskich w Polsce*, w: *Cystersi IV*, s. 737–744.

⁵⁴ G.J. Brzustowicz, *Rycerze i cystersi. Przyczynek do badań genealogicznych średniowiecznej Nowej Marchii (na podstawie osób występujących w dokumentach opactwa w Bierzwniku od XIII do XVI wieku)*, cz. 1, „*Zeszyty Bierzwnickie*”, 3, 1998; tenże, cz. 2, tamże, 4, 2002, s. 23–44; K. Guzikowski, *Rycerstwo na Pomorzu Zachodnim wobec konwentów cysterskich*, w: *Cystersi IV*, s. 689–695 (i inne prace tego autora); P. Wiszewski, *Cysterki trzebnickie w społeczeństwie śląskim (4. ćwierć XIII wieku–1. połowa XIV wieku)*, tamże, s. 705–718; W. Bukowski, *Klasztor jędrzejowski w społeczności lokalnej późnego średniowiecza. Zarys problematyki badawczej*,

w życiu klasztorным został podjęty na przykładzie Oliwy w epoce wczesnonowożytnej⁵⁵.

Nie ustają badania nad początkami cystersów na ziemiach polskich powiązane z zastosowaniem modelu procesu fundacyjnego (według propozycji Józefy Zawadzkiej z 1959 r.). W najbardziej klasycznej formie zrealizowano go w odniesieniu do klasztorów w Łeknie, Łądzie i Obrze⁵⁶. Zarzuty dotyczyły głównie niedostatecznej analizy źródłoznawczej. Tradycyjnie zwraca się uwagę na motywy fundacji, fundatora, lokalizację (i ewentualne translokacje), krytykę dokumentów fundacyjnych i nadawczych oraz zapisów akt kapituł generalnych, pierwotne uposażenie i jego rozwój, kontekst przyrodniczy, społeczno-gospodarczy, kościelny i polityczny, a nade wszystko etapowość i dynamiczność ujęcia. Niestety, zdarzają się też sytuacje mniej lub bardziej bezrefleksyjnego regresu metodologicznego i warsztatowego w tym zakresie⁵⁷. Coraz częściej fundacje cysterskie są rozpatrywane

w: *Cystersi w Jędrzejowie*, s. 55–68; S. Szybkowski, *Klasztor koronowski a szlachta bydgoska i krajeńska w XV wieku*, NP, 96, 2001, s. 91–110; J. Karczewska, *Kontakty rycerstwa wielkopolskiego z klasztorem w Obrze w XIII–XIV wieku*, w: *Świebodzin. 700 lat historii*, red. W. Strzyżewski, Świebodzin 2002, s. 93–98; P. Wiszewski, *Zwischen Chor und Krypta. Die schlesischen Herzoge, Zisterzienser und Zisterzienserinnen im 12.–14. Jahrhundert*, w: *Adlige – Stifter – Mönche. Zum Verhältnis zwischen Klöstern und mittelalterlichem Adel*, hrsg. von N. Kruppa Göttingen, 2007 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; Studien zur Germania Sacra, 30), s. 225–260; R. Nieszwiec, *Kontakty kapituły kolegiackiej św. Krzyża w Opolu z opactwem Cystersów w Rudach Raciborskich w czasach nowożytnych*, w: *Crux Christi – spes nostra. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Kopcowi z okazji 60-lecia urodzin, 35-lecia prezbiteriatu, 15-lecia sakry biskupiej i 25-lecia pracy naukowej*, red. K. Dola, N. Widok, Opole 2007, s. 497–503; M. Zdanek, *Szlachta i cystersi jędrzejowscy XVII–XVIII w. w świetle wykazu konfratrów przyklasztornego bractwa św. Bernarda*, w: *Z życia religijnego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XIX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2014, s. 7–21.

⁵⁵ D. Pietkiewicz, *Niewiasty i mniisi. Kobiety w życiu oliwskiego klasztoru cystersów w XVI–XVIII wieku*, w: *Miłość w czasach dawnych*, red. B. Możejko, Gdańsk 2009, s. 49–64.

⁵⁶ A.M. Wyrwa, *Procesy wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno – Łąd – Obrza*, Poznań 1995.

⁵⁷ W. Baran-Kozłowski, *Wokół początków fundacji klasztoru Cysterek w Ołoboku*, NP, 102, 2004, s. 449–460; J. Dobosz, *Fundacja opactwa Cysterek w Owińskach w świetle najstarszych źródeł*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza*

w szerszym kontekście polityki fundacyjnej władców i ich programów ideowych, zwłaszcza w odniesieniu do Śląska⁵⁸. Z historiografii francuskiej Marek Derwich przeniósł na grunt historiografii polskiej tak zwany model implantacji klasztoru, obejmujący w kilku fazach ok. stu dwudziestu pierwszych lat jego istnienia. Wedle tego modelu zostały opracowane początki klasztoru w Mogile⁵⁹.

Dawniejsze badania nad gospodarką cysterską doczekały się syntezy w *Monasticonie*⁶⁰. Został też podsumowany dorobek gospodarczy i kulturalny cystersów w Małopolsce, na Górnym Śląsku i Pomorzu⁶¹.

dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań–Warszawa 2006, s. 311–318; K. Morajko, *Początki fundacji klasztoru Cystersów w Szczyrzycu*, Kraków 2008 (por. recenzje: W. Graczyk, J. Marszalska, NP, 110, 2008, s. 351–356 oraz M. Zdanek, CMN, 3, 2009, s. 116–118); M. Królikowski, *Jeszcze o fundatorach i pierwotnym uposażeniu klasztoru cysterskiego w Jemielnicy (XIII–XIV w.)*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 23, 2003, s. 335–359; J. Rajman, *Trudne początki opactwa Cystersów w Jemielnicy (ok. 1286–1307). Rola możnych śląskich i księcia opolskiego w powstaniu i uposażeniu klasztoru*, Sobótka, 69, 2014, s. 3–28. Zob. też studia zawarte w tomach pokonferencyjnych cysterskich.

⁵⁸ A. Pobóg-Lenartowicz, *Cystersi w polityce fundacyjnej ksiąząt Górnego Śląska*, w: *Scriptura, diploma, sigillum. Prace ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Bobowskiemu*, red. J. Zdrenka, J. Karczewska, Zielona Góra 2009, s. 35–44; I. Panic, *Uwagi na temat okoliczności fundacji klasztorów Cystersów na Górnym Śląsku we wczesnym średniowieczu*, w: *Sacrum i profanum. Klasztory i miasta w rzeczywistości Górnego Śląska w średniowieczu*, red. E. Bimler-Mackiewicz, Rybnik 2003; M.R. Pauk, „Program fundacyjny” Piastów śląskich w XIII wieku i jego środkowoeuropejskie konteksty, w: *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 73–100 (zob. też wersję w języku niemieckim w: *Monarchische und adlige Sakralstiftungen im mittelalterlichen Polen*, hrsg. von E. Mühle, Berlin 2013, s. 417–454); M. Kaczmarek, *W służbie Bogu – w służbie władzy. Historyczne uwarunkowania fundacji książęcych klasztorów domowych na przykładzie grupy dwunastowiecznych opactw cysterskich w Europie Środkowo-Wschodniej*, w: *Przyszłość badań*, s. 9–51; idem, *Początki cystersów na Śląsku*, w: *Dziedzictwo kulturowe cystersów*, s. 91–100.

⁵⁹ M. Zdanek, *W sprawie procesu fundacyjnego opactwa w Mogile*, NP, 94, 2000, s. 85–118; tenże, *Proces implantacji opactwa Cystersów w Mogile*; tamże, 96, 2001, s. 515–549.

⁶⁰ J. Dobosz, A.M. Wyrwa, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, w: *Monasticon*, t. 1, s. 189–212.

⁶¹ J. Dobosz, *Cystersi małopolscy, ich miejsce w gospodarce i kulturze Polski w XIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, 5, 2001, s. 49–56 (w języku niemieckim w: *Zisterzienser. Norm, Kultur, Reform*, s. 127–136); F. Wolnik, *Wpływ cystersów na kulturę Śląska*,

XIII-wieczna działalność cystersów śląskich widziana jest w perspektywie wielkiej modernizacyjnej transformacji ekonomii, społeczeństwa i struktur władzy⁶². Ciekawe wyniki daje poszerzenie oglądu wcześniejszej działalności kolonizacyjnej polskich cystersów w ujęciu porównawczym z Czechami i Węgrami⁶³. Nowych opracowań doczekał się majątek ziemski klasztoru w Łeknie⁶⁴ oraz problem kolonizacji dóbr klasztoru w Kołbaczu⁶⁵, doprowadzone jednak tylko do XIV w. Badania osadnicze wykorzystują dane ze źródeł pisanych i archeologicznych. Szczegółowe badania objęły młynarstwo w dobrach cystersów pomorskich⁶⁶. Przypomniane zostało zagadnienie XIII-wiecznych przywilejów z prawem bicia własnej monety, jakie posiadały niektóre klasztory cysterskie⁶⁷. W odniesieniu do cystersów małopolskich w średniowieczu

„Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 24, 2004, s. 357–379; A. Barciak, *Cystersi w górnośląskich dziejach*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, 24, 2005, s. 237–247.

⁶² M. Kaczmarek, *Udział klasztorów cysterskich w XIII-wiecznej modernizacji Śląska. Doświadczenia i perspektywy badawcze*, w: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław, 15–18 września 1999 roku. Pamiętnik*, t. 2, cz. 1, Toruń 1999, s. 135–149.

⁶³ J. Rajman, *Cystersi na terenach, gdzie „bez rolników ziemia leżała lesista”. Uwagi o działalności zakonu na tzw. pograniczach w Czechach, na Węgrzech i w Polsce (XII–XIII wiek)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 8 (12), 2016, s. 167–195.

⁶⁴ J. Śliwiński, *Opactwo cystersów w Łeknie. Zarys dziejów o podstawach majątkowych od połowy XII do końca XIV wieku*, Olsztyn 2013.

⁶⁵ K. Guzikowski, *Procesy kolonizacyjne w posiadłościach cystersów z Kołbacza w XII–XIV wieku. Przestrzeń i ludzie*, Szczecin 2011 (dodr. 2014).

⁶⁶ J. Jellonek, *Urządzenie młynów wodnych w dobrach cystersów pelplińskich*, „Teki Gdańskie”, 5, 2003, s. 126–138; R. Kubicki, *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początków XVII w.*, CMN, 4, 2010, s. 93–119; tenże, *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce*, s. 533–546; tenże, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.

⁶⁷ W. Kopicki, *Mennictwo cysterskie*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2005, nr 1, s. 33–40; T. Szczurek, A.M. Wyrwa, *Brakteaty cysterskie (?) z połowy XIII wieku z badań archeologiczno-architektonicznych kościoła pw. św. Mikołaja w Tarnowie Pałuckim*, w: *Nummi et humanitas. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. M. Bogucki, W. Garbaczewski, G. Śnieżko, Warszawa 2017, s. 527–550.

został zarysowany system funkcjonowania ich grangii i folwarków⁶⁸. Nowego impetu nabierają badania nad gospodarką klasztoru w Mogile, które obejmują okres aż do XVII w. i są prowadzone kompleksowo, także z uwzględnieniem kwestii dochodowości majątku i budżetu klasztornego⁶⁹. Dawniejsze jednostronne spojrzenie na wiejską gospodarkę cystersów jest uzupełniane przez badanie procesów lokacji miast klasztornych, rozwoju posiadłości w miastach, wzajemnych relacji między klasztorem a miastem oraz udziału w wymianie rynkowej⁷⁰. Ważną rolę spełnia także omówienie nieznanych bądź dotąd nieopracowanych źródeł inwentarzowych i rachunkowych, choć w zbyt małym zakresie, by przełamać stary paradygmat badań nad gospodarką klasztorną⁷¹.

⁶⁸ M. Zdanek, *Folwarki cystersów małopolskich w średniowieczu*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, 24, 2005, s. 263–279.

⁶⁹ M. Zdanek, *Dochodowość klasztoru cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr*, w: *Klasztor w gospodarce*, s. 257–273; A. Baran, *Rola cystersów mogińskich w zagospodarowaniu terenu dawnego księstwa zatorskiego (XIII–XVII w.)*, „Vadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny”, 17, 2014, s. 7–39; też, *Młyny w dobrach wiejskich opactwa cystersów w Mogile (XVI–XVIII w.)*, „Studia Historyczne”, 57, 2014, s. 5–20; też, *Gospodarka i osadnictwo w dobrach klasztoru cystersów w Mogile od XIII do 1. połowy XVII w.*, Kraków 2017 (rozprawa doktorska).

⁷⁰ Zob. prace zawarte w tomie *Klasztor w mieście*; M. Derwich, *Mnisi w polskim mieście średniowiecznym*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 143–160; K. Guzikowski, *Miasto – rywal czy sprzymierzeniec cystersów? (Na przykładzie opactwa w Kołbaczu)*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 463–469; W. Könighaus, *Wrocław a dobra „martwej ręki”*. Uwagi o dobrach i prawach zamiejscowych instytucji kościelnych w obrębie średniowiecznego Wrocławia, ze szczególnym uwzględnieniem Zakonu Cystersów, *Sobótka*, 61, 2006, nr 1 [Średniowieczny Wrocław i jego piśmiennictwo, cz. 1, oprac. M. Słoń], s. 85–94 (w języku niemieckim: „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Univ. zu Breslau”, 47/48, 2006/2007, s. 115–126); P. Kardysz, *Z dziejów miasta klasztornego Wąchocka w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym: warstwa źródłowa i interpretacja historyczna*, NP, 123, 2015, s. 247–263.

⁷¹ R. Żerelik, *Ze studiów nad uposażeniem klasztoru cystersów w Henrykowie w średniowieczu. Rejestr czynszów opatów henrykowskich z 1. połowy wieku XIV*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, 152), s. 70–77; M. Zdanek, *Inwentarze dóbr i folwarków opactwa Cystersów w Mogile z XVI–XVII wieku*, w: *Folwark – Wieś – Latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009, s. 173–185.

Wśród nich ciągle słabo rozpoznane pozostają kontrybucje uiszczane władzom zakonu w Cîteaux⁷². Zupełnie nową problematyką jest życie codzienne zakonników: strój, wyżywienie, choroby i leczenie⁷³.

Kultura duchowa

Wprowadzeniem do kultury duchowej cystersów polskich jest syntetyczny szkic o. Iwona Kołodziejczyka⁷⁴. Badanie duchowości i teologii zakonu, w tym myśli św. Bernarda, ma dobre tradycje wśród polskich cystersów. Szczególne zainteresowanie zyskała nadto postać i myśl Aelreda z Rievaulx⁷⁵. Pozostajemy jednak daleko w tyle za mnożącymi się zachodnimi opracowaniami i tłumaczeniami pism cysterskich teologów i mistrzów duchowych. Niedostatecznie opracowana jest

⁷² M. Derwich, *Polska w czternastowiecznych rachunkach zakonu cysterskiego*, w: *Cystersi IV*, s. 156–169; W. Königshaus, *Kontributionszahlungen des Zisterzienserklosters Leubus an das Generalkapitel während des Mittelalters*, w: *Viae historicae*, s. 300–304; zob. też prace Anny Galar.

⁷³ A.M. Wyrwa, *W kuchni i przy stole „szarych mnichów”, czyli o wyżywieniu cystersów w świetle źródeł normatywnych zakonu oraz wybranych źródeł pisanych, archeologicznych i przyrodniczych*, w: *Materiały z VII Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności „Wyposażenie wnętrza w średniowieczu”*, Toruń, 21–22 listopada 2002, red. J. Olczak, Toruń 2004, s. 51–113; tenże, *O stroju zakonnym cystersów w świetle wybranych źródeł normatywnych i tradycji zakonnej. Zarys problemu*, w: *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 547–564; D. Pietkiewicz, *Śmierć w klasztorze. Epidemie w dziejach oliwskiego opactwa cystersów od XVI do XVIII wieku*, w: *Dżuma, ospa, cholera...*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 144–155; K. Dola, *Res sacra miser. Studia z dziejów dobroczynności i opieki społecznej. Wybór tekstów*, red. F. Wolnik, Opole 2014, s. 303–320.

⁷⁴ I. Kołodziejczyk, *Duchowość cysterska*, w: *Monasticon*, t. 1, s. 117–133; P. Chojnacki, *Badania dotyczące teologii monastycznej cystersów*, w: *Przyszłość badań*, s. 67–74; I. Rogusz, *Czy istnieją charakterystyczne cechy duchowości cysterskiej?*, CMN, 5, 2011, s. 11–23.

⁷⁵ Aelred z Rievaulx, *Przyjaźń duchowa*, wstęp, tłum. i uwagi krytyczne M. Wylęgała, Kęty 2004; R. Groń, *„Spór o Aelreda”. W poszukiwaniu prawdziwego oblicza Aelreda z Rievaulx*, Kęty 2005; tenże, *Aelred z Rievaulx – cysterski Doktor miłości*, „Roczniki Teologii Duchowości”, 1(56), 2009, s. 133–161 (tam wcześniejsza bibliografia autora). Zob. też monograficzny tom CMN, 2/2, 2008: *Aelred z Rievaulx – myśl i czasy*, red. M. Starzyński.

średniowieczna i nowożytna twórczość polskich cystersów: ich piśmiennictwo teologiczne i ascetyczne oraz kaznodziejstwo. Podstawową pomocą w zakresie biograficzno-bibliograficznym służy w tym względzie *Słownik polskich teologów katolickich*. Większe zainteresowanie budzi cysters z Mogiły, a potem kartuz w Niemczech – Jakub z Paradyża⁷⁶, a ostatnio niektórzy pisarze nowożytni, jak Marcin Białobrzescki i Kasper z Przemętu⁷⁷. Osobne studium poświęcono religijności cysterek trzebnickich⁷⁸. Zagadnienie liturgii cystersów śląskich bada ks. Franciszek Wolnik⁷⁹. Ukazała się też synteza dotycząca liturgii cysterskiej przed Soborem Watykańskim II⁸⁰. Liturgia memoratywna wiąże się ze studiami nad nekrologami klasztorными i pochówkami, mocno przenikając się z tematyką powiązań społecznych klasztorów⁸¹. Jej dopełnieniem są badania nad pochówkami, sztuką sepulkralną i pomnikami nagrobnymi w kościołach i klasztorach cysterskich, gdzie niektóre pełniły

⁷⁶ S.A. Porębski, *Jakub z Paradyża. Poglądy i teksty*, Warszawa 1994; J. Stoś, *Mistrz Jakub z Paradyża i devotio moderna. Główne problemy refleksji filozoficzno-teologicznej Jakuba z Paradyża i ich związek z devotio moderna*, Warszawa 1997. Zob. też ważne uzupełnienie do katalogu dzieł: R. Tatarzyński, *Dzieła Jakuba z Paradyża w rękopisach Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel*, „Przegląd Tomistyczny”, 12, 2006, s. 177–234.

⁷⁷ M. Kawa, *Potrydencka odnowa liturgii sakramentalnej w Katechizmie Marcina Białobrzesckiego*, CMN, 6, 2012–2013, s. 45–69; D. Krupińska, *Kaspra z Przemętu nauka o Eucharystii*, tamże, s. 71–121.

⁷⁸ P. Wiszewski, *Religijność średniowiecznych zakonnic na ziemiach polskich. Problem modeli i źródeł na przykładzie opactwa w Trzebnicy (XIII–XV w.)*, w: *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. 1: *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa 2008, s. 353–380.

⁷⁹ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002; tenże, *Badania nad przemianami liturgicznymi w zakonie cysterskim*, w: *Przyszłość badań*, s. 75–89; tenże, *Służba Boża w rudzkiem opactwie Cystersów*, Opole 2013. Krytyczna rec. J. Rajman, *Sobótka*, 69, 2014, s. 143–146.

⁸⁰ K. Matwiejuk, *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przed Soborem Watykańskim II*, Warszawa 2009.

⁸¹ M. Kaczmarek, *Rozwój liturgii memoratywnej u cystersów od form prostych do w pełni wykształconego nekrologu*, w: *Cystersi III*, s. 281–292; R. Żerelik, „*Wspólnota zmarłych*” w świetle najstarszych wpisów do *Nekrologu henrykowskiego*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 199–210; P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997; K. Kaczmarek, *Nekrolog opactwa Cystersów w Paradyżu*, w: *Opactwo cysterskie w Paradyżu*, s. 15–22.

funkcje nekropoli monarszych⁸². Niemalą literaturę mają kulty świętych rozwijane w poszczególnych klasztorach: św. Jadwigi Śląskiej w Trzebnicy⁸³, bł. Mistrza Wincentego Kadłubka w Jędrzejowie⁸⁴, św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dziewic w klasztorach wielkopolskich linii kolońskiej⁸⁵, a także kulty innych świętych, w tym oczywiście cysterskich:

⁸² B. Kwiatkowska-Kopka, C. Hadamik, A. Czubak, *Średniowieczny pochówek cysterski z opactwa w Jędrzejowie*, „Materiały Archeologiczne”, 33, 2002, s. 219–223; D. Adamska, *Wokół problematyki tumbi nagrobnej Bolka II w Krzeszowie*, w: *Viae historicae*, s. 321–330; J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 70, 2008, s. 385–406; M. Tureczek, *Pomniki nagrobne i epitafijne w kościele pocysterskim w Gościrowie-Paradyżu. Przyczynek do znajomości epigrafiki i plastyki sepulkralnej na obszarze ziemi międzyrzeckiej*, „Studia Epigraficzne”, 2, 2006, s. 101–119; E. Dąbrowska, *Ukształtowanie obrządku pogrzebowego Ordinis Cisterciensis i jego recepcja w Europie Środkowej*, w: *taż, Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa 2008, s. 133–143.

⁸³ *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe „Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska”*, Wrocław-Trzebnica, 21–23 września 1993, red. M. Kaczmarek, Wrocław 1995; *Legenda o św. Jadwidze/Legende der hl. Hedwig*, ed. W. Mrozowicz, Wrocław 2000; M. Kaczmarek, *Okoliczności powstania Kodeksu lubińskiego z Legendą obrazową o św. Jadwidze*, RH, 77, 2011, s. 51–79.

⁸⁴ *Mistrz Wincenty Kadłubek. Człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda*, red. K.R. Prokop, Kraków 2001; *Vincentiana. Materiały do bibliografii*, zestawiał K. Kollinger, w: *Onus Athlanteum. Studia nad Kroniką biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, W. Wojtowicz, Warszawa 2009 (Studia Staropolskie. Series nova, 25 [81]), s. 476–527; M. Zdanek, *Kult Wincentego Kadłubka w świetle procesu kanonicznego super cultu immemorabili et casu excepto z lat 1687–1692*, CMN, 2/2, s. 273–300; *tenże, Udział szlachty w rozwoju kultu błogostawionego Wincentego Kadłubka i jego jędrzejowskiego sanktuarium w XVI–XVIII wieku*, „Almanach Historyczny”, 14, 2012, s. 23–34; M. Zdanek, A. Ledzińska, *XVII-wieczne Epitafium enigmatyczne o Mistrzu Wincentym Kadłubku*, CMN, 6, 2012–2013, s. 123–154; A. Lis, *Spory wokół biografii Mistrza Wincentego Kadłubka*, Lublin 2013; *tenże, Sapere aude. Szkice o Kadłubku*, Stalowa Wola 2013; *tenże, Homo literatus. Studia poświęcone Wincentemu Kadłubkowi w 250. rocznicę beatyfikacji*, Lublin–Stalowa Wola 2014; *tenże, Casus exceptus. Problemy prawne kanonizacji bł. Wincentego Kadłubka*, Stalowa Wola 2015.

⁸⁵ A.M. Wyrwa, „*Hic est patientia et fides sanctorum*”. *O relikwiach Towarzyszek św. Urszuli z opactwa cysterskiego w Łeknie-Wągrowcu i ich translacji w XVI wieku do kościoła Jezuitów w Poznaniu*. *Przyczynek do rozprzestrzeniania się kultu św. Urszuli*, w: *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 163–182; J. Nowiński, *Cystersi propagatorami kultu relikwii św. Urszuli i jej Towarzyszek (Undecim Miliūm Virginum)*. *Wybrane przykłady*, „Saeculum Christianum”, 21, 2014, s. 61–72.

św. Stefana Hardinga i św. Bernarda z Clairvaux⁸⁶. Rozpoznanie kultu świętych obejmuje studia nad żywotami, mirakulami, wezwaniami, relikwiami, procesami kanonicznymi, społeczno-religijną treścią kultu, ale i nad oprawą artystyczną kultu, szczególnie bogatą w epoce baroku. Przykładem jest wystrój malarski kościoła konwentualnego i kaplicy Wincentego Kadłubka w Jędrzejowie⁸⁷. Na krytyczne opracowanie oczekuje kult Cudownego Krucyfiksu w Mogile. W pewnej mierze rolę zastępczą pełnią opracowania popularnonaukowe i dewocyjne⁸⁸. Niektóre klasztory wyrosły też na znaczące sanktuaria maryjne. Nie ma całościowego ujęcia patrocinii kościołów, kaplic i ołtarzy cysterskich; liczne studia w tym zakresie przeprowadził Waldemar Rozynekowski⁸⁹. W odniesieniu do klasztoru mogińskiego mamy dobrze rozpoznane zagadnienie zawieranych przez klasztor w średniowieczu konfraterni duchownych⁹⁰. Nieliczne studia odnoszą się do bractw religijnych,

⁸⁶ F. Wolnik, *Kult świętego Stanisława biskupa u śląskich cystersów*, w: *Kult św. Stanisława na Śląsku (1253–2003)*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 2004, s. 61–71; tenże, *Kult świętych u śląskich cystersów*, w: *Kościół w Polsce*, t. 8, 2009, s. 97–127; Z. Iwicki, *Święta Oliwa z Anagni. Wprowadzenie jej kultu w Oliwie, Pelplin 2013* (2 wyd. 2014); A.M. Wyrwa, *Święty Stefan Harding. Przyczynek do badań nad jego kultem na ziemiach polskich*, CMN, 6, 2012–2013, s. 197–206; M. Kawa, *Nowożytna ikonografia św. Bernarda z Clairvaux w opactwie cystersów w Mogile*, w: *Parare vias Domini. Księga inspirowana działalnością naukową i duszpasterską księdza biskupa pelplińskiego prof. dr. hab. Jana Bernarda Szłagi (1940–2012)*, red. K. Charamsa, W. Pytlik, Pelplin 2014, s. 403–432.

⁸⁷ L. Rotter, *Treści i symbolika polichromii w kościele Cystersów w Jędrzejowie (zarys problematyki)*, „Folia Historica Cracoviensia”, 10, 2004, s. 327–338; T. Zmarzły, *Andrzej Radwański (1711–1762). Analiza treści ideowych w malarstwie ściennym kościoła cystersów w Jędrzejowie i benedyktynek w Staniątkach*, NP, 113, 2010, s. 307–318; M. Karkocha, *Oprawa artystyczna kultu bł. Wincentego Kadłubka w opactwie Cystersów w Jędrzejowie*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Historica, 88, 2012, s. 43–76.

⁸⁸ K. Jackiewicz, *Cudowny Krzyż Mogiński. Jego stróżowie i czciciele*, Kraków 2014 (wyd. 3); *Historia cudownego Krzyża Mogińskiego. Stróżowie i pielgrzymi w jego sanktuarium*, Kraków 2015 (wyd. 5); *Cudowny Krzyż Mogiński. Święty Rok Miłosierdzia 2016*, Kraków 2016 (wyd. 6).

⁸⁹ Miedzy innymi W. Rozynekowski, *Nie byli sami. Święci opactwa cysterskiego w Pelplinie*, w: *Pelplin. 725. rocznica*, s. 59–70; tenże, *Patrocinia kościołów Cysterki w średniowiecznej Polsce – wokół duchowości zakonu*, w: *Cysterki*, s. 121–129.

⁹⁰ M. Starzyński, *Nieznanany dokument konfraterni dla klasztoru mogińskiego z roku 1481. Ze studiów nad najstarszą małopolską kroniką klasztorną*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 51, 2006, s. 15–26; tenże, *Confraternitas cum*

które działały przy kościołach cysterskich. Odpusty posiadane przez cystersów w Polsce średniowiecznej zarejestrował i zanalizował w swej monografii Wiktor Szymborski⁹¹. Wszystkie te i inne kwestie składają się na nader złożony problem kształtu kultury religijnej zakonników oraz ich oddziaływania na kształt religijności w środowiskach duchowieństwa diecezjalnego i świeckich⁹².

Kultura intelektualna

Dawna tradycja krytycznych badań nad dokumentami klasztornymi i skryptoriami, podsumowana przez Józefa Dobosza, jest nadal kontynuowana⁹³. Studia źródłoznawcze obejmują tradycyjnie kwestię wiarygodności przekazów. Wnikliwe badania dotyczące najstarszych dokumentów Łekna i Łądu wykazały, że klasztory te sięgają początku lat 40. XII w. i wbrew dawniejszym poglądom były starsze niż klasztor w Jędrzejowie⁹⁴. Nowe studia dyplomatyczne dotyczą dokumentów klasztorów w Bukowie, Henrykowie, Obrze, Ołoboku, Mogile, Koprzywnicy, Trzebnicy. Nowym nurtem jest poszerzenie zainteresowań na kwestie kultury prawnej, autokreacji społecznej tożsamości i funkcjonowanie dokumentu w społeczeństwie⁹⁵. Nieodłącznie studiom

monasterio de Mogila – przyczynek do historii wrocławskiego klasztoru Kanoników Regularnych na Piasku w średniowieczu, „Rocznik Krakowski”, 72, 2006, s. 57–68; tenże, *Przyjęcie cystersów mogińskich do braterstwa w modłach przez bernardynów krakowskich w roku 1453*, w: *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)*, red. W.F. Murawiec, D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska, s. 111–121.

⁹¹ W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011.

⁹² M. Derwich, *Zakonnicy a rozwój religijności na ziemiach polskich*, w: *Animarum cultura*, s. 329–351.

⁹³ J. Dobosz, *Badania nad dokumentami i skryptoriami polskich cystersów*, w: *Monasticon*, t. 1, s. 137–150.

⁹⁴ T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, RH, 66, 2000, s. 7–53; T. Ginter, *Jeszcze o dokumentach fundacyjnych klasztoru cysterskiego w Łądzie*, „Studia Źródłoznawcze”, 45, 2007, s. 1–14.

⁹⁵ P. Wiszewski, *Co wynika z dokumentu, czyli o niedyplomatycznym wykorzystaniu XIII-wiecznych dyplomatów lubińskich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, 170, 2004, s. 331–336; tenże, *Nowe jak stare, czyli o tradycjach z falsyfikatów lubińskiego dokumentu fundacyjnego (XIII–XIV w.)*, w: *Stare i nowe w średniowieczu*.

dypłomatycznym towarzyszają badania nad pieczęciami opatów i klasztorów, a szerzej nad herbami i systemem znaków⁹⁶. Badania nad dokumentami produkowanymi i otrzymywanymi przez cystersów obejmują oczywiście zagadnienie zasobu i organizacji archiwów klasztornych oraz sporządzania kopiaruszy⁹⁷. Dodatkowy wgląd w zasób dokumentowy małopolskich klasztorów cysterskich dały też studia nad źródłami informacji Jana Długosza⁹⁸. Liczne prace dotyczące dokumentów klasztorów śląskich publikował Roman Stelmach. W znikomym stopniu rozpoznana jest natomiast spuścizna epistolograficzna cystersów⁹⁹.

Pomiędzy innowacją a tradycją, red. S. Moździoch, Wrocław 2009 (Spotkania Bytomskie, 6), s. 411–427.

- ⁹⁶ Z. Zyglewski, *Pieczęcie klasztoru Cystersów w Koronowie*, NP, 96, 2001, s. 143–168; D. Karczewski, *Materiały do sfragistyki opactwa pelplińskiego*, w: *Pelplin. 725. rocznica*, s. 137–148; M.L. Wójcik, *Heraldyka klasztorów cysterskich na Śląsku*, w: *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004, s. 43–58; tenże, *Średniowieczne pieczęcie cystersów rudzkich*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 405–418; M. Starzyński, *Herby średniowiecznych opatów mogińskich*, Kraków 2005; tenże, *Herby i pieczęcie opactwa i opata klasztoru Cystersów w Mogile. Tradycja i współczesność*, CMN, 4, 2010, s. 121–144; tenże, *Geschichte des Wappens der Cistercienserabtei in Mogiła*, „*Analecta Cisterciensia*”, 62, 2012, s. 254–289; P. Stróżyk, *Herby na pieczęciach cysterskich – wybrane zagadnienia*, w: *Pieczęcie herbowe – herby na pieczęciach*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011. Zob. tenże, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, t. 4, Poznań 2003; tamże, t. 6, Warszawa 2006; CMN, 6, 2012–2013; M. Szymoniak, *Średniowieczne pieczęcie cysterskie z diecezji krakowskiej jako źródło badań nad zakresem władzy opatów i konwentów*, „*Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne*”, 9, 2014, s. 145–182.
- ⁹⁷ R. Żerelik, *Średniowieczne archiwa cysterskie na Śląsku*, w: *Cystersi IV*, s. 353–362; A. Krzemińska, *Archiwum w statutach kapituł generalnych cystersów*, w: *Archiwa i archiwiszi w dobie społeczeństwa informacyjnego. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Szczecin, 12–13 września 2002 r.*, t. 1, red. D. Nałęcz, Toruń 2002, s. 277–285; R. Stelmach, *Kopiarz klasztoru Cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim*, w: *Ingenio et humilitate*, s. 255–266; M. Zdanek, *Kopiarz cystersów szczyrzyckich z XVII wieku w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN*, „*Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*”, 54, 2009, s. 23–52.
- ⁹⁸ M. Zdanek, *Rola dokumentu w opisach klasztorów cysterskich w Liber beneficiorum. Przyczynek do archiwalnych kwerend Jana Długosza*, w: *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajzman, D. Żurek, Kraków 2016, s. 341–373.
- ⁹⁹ Por. J. Śliwiński, *Cystersi z Oliwy i Pelplina w świetle korespondencji z 1. połowy XV wieku (do 1459 r.) (Wybór listów z archiwum w Berlinie-Dahlem)*, Olsztyn 1998; tenże, *Zakon krzyżacki a cystersi z Oliwy i Pelplina. Niepublikowane źródła z 1. połowy*

Z produkcją dokumentów, listów, aktów różnego rodzaju i kodeksów ściśle łączy się problem skryptoriów, ich organizacji, personelu, warsztatu produkcji. Od dawna bada te kwestie Andrzej Wałkowski w odniesieniu do klasztorów śląskich¹⁰⁰. Ostatnio zajął się wraz ze Zbigniewem Domżałem działalnością skryptorium w Mogile w okresie średniowiecza¹⁰¹. Warto zaznaczyć, że metodologia prowadzenia tych badań dyplomatycznych jest przedmiotem ostrej dyskusji¹⁰².

Posiadamy kompetentne podsumowania starszych badań nad bibliotekami klasztorowymi, gdzie przytoczono obszerną literaturę przedmiotu¹⁰³. Ukazał się zbiór studiów o księgozbiorach cystersów pomorskich¹⁰⁴. Inkunabuły z Pelplina zostały opracowane w osobnym

XV w. (korespondencja), Warszawa 1999; tenże, *Cystersi z Łekna – Oliwy – Pelplina od połowy XII do XV wieku. The Cistercians from Łekno – Oliwa – Pelplin since the Middle of the 12th until the 15th Century*, Olsztyn 2014. O mankamentach rec. R. Kubickiego, „Zapiski Historyczne”, 80, 2015, s. 309–312.

¹⁰⁰ A. Wałkowski, *Skryptorium cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra–Wrocław 1996; tenże, *Piśmiennictwo sakralne skryptoriów klasztorów cysterskich w Lubiążu*, w: *Cystersi IV*, s. 378–390; tenże, *Piśmiennictwo pragmatyczne skryptoriów cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 2306, 2001, *Historia* 152, s. 87–91; tenże, *Dziedziczenie zwyczajów pisarskich w zakonach na przykładzie śląskiej gałęzi filiacyjnej cystersów z Pforty do końca XIII wieku*, w: *Formuła, archetyp, konwencja w źródle historycznym*, s. 99–113; tenże, *Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów*, *ABMK*, 83, 2005, s. 105–138.

¹⁰¹ A. Wałkowska, *Skryptorium klasztoru Cystersów w Mogile do końca XIII wieku*, Łódź 2009; Z. Domżał, A. Wałkowski, *Imię róży inaczej... Ze studiów nad skryptorium klasztoru Cystersów w Mogile do początków XVI wieku*, Łódź 2015 (wyd. 2. 2016); ciż, *Z badań nad piśmiennictwem sakralnym średniowiecznej biblioteki klasztoru Cystersów w Mogile*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 10, 2016, s. 17–44.

¹⁰² Rec. T. Jurek, „Studia Źródłoznawcze”, 37, 2000, s. 191–193; A. Wałkowski, „Diatryba” o fantazmatach Tomasza Jurka, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 4, 2002, s. 289–297; M. Starzyński, *RH*, 82, 2016, s. 249–252.

¹⁰³ R. Witkowski, *Biblioteki klasztorne opactw cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej. Zarys problematyki i stan badań*, w: *Monasticon*, t. 1, s. 151–171; J. Grzeszewski, *Ze stanu badań nad księgozbiorami cysterskimi w Polsce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, *Bibliologia* II–III, *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 328, 1998, s. 331–347.

¹⁰⁴ *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu*, red. A. Słyszewska, A. Nadolny, A. Wałkowski, Pelplin 2010.

katalogu¹⁰⁵. Iluminowanymi rękopisami śląskimi z XIII w. zajmuje się ks. Dariusz Tabor¹⁰⁶. Powstała nowoczesna monografia biblioteki w Henrykowie¹⁰⁷. Nowsze prace objęły takie zagadnienia, jak dzieje, zasób, wystrój i wyposażenie bibliotek w Lubiążu¹⁰⁸, Krzeszowie¹⁰⁹, Łądzie¹¹⁰, Rudach¹¹¹, Mogile¹¹². Monografię i bardzo liczne prace oraz artykuły poświęciła bibliotece w Szczyrzycu Jolanta M. Marszałska¹¹³. Jednak jej nowy katalog inkunabułów ze Szczyrzycza spotkał się z bardzo krytyczną recenzją¹¹⁴. Kapitalne dane o stanie nowożytnych bibliotek, zasobie starodruków, oprawach, notach proveniencyjnych

¹⁰⁵ J. Tondel, *Inkunabuły w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń–Pelplin 2007.

¹⁰⁶ D. Tabor, *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004; oraz liczne studia szczegółowe.

¹⁰⁷ M. Broda, *Biblioteka klasztoru Cystersów w Henrykowie do końca XV wieku*, Kraków 2014.

¹⁰⁸ B. Lejman, *Barokowa biblioteka dawnego opactwa Cystersów w Lubiążu. Program ikonograficzny dekoracji malarskiej i próba rekonstrukcji wystroju*, „Roczniki Biblioteczne”, 44, 2000, s. 33–62.

¹⁰⁹ R. Werszler, *Architektura wnętrza i umeblowanie biblioteki opactwa Cystersów w Krzeszowie w świetle wydarzeń historycznych*, „Perspektiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 8, 2009, s. 229–252.

¹¹⁰ P. Zając, *Dorobek kulturalny cystersów obrzańskich przy końcu XVIII w. oraz cysterskie archiwalia, rękopisy i druki zachowane w klasztorze w Obrze*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 7, 2012, s. 83–104.

¹¹¹ F. Wolnik, *Biblioteka i księgozbiór cystersów z Rud*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (36), 2013, s. 3–26; tenże, *Skryptorium i biblioteka rudzkich cystersów*, w: *Cystersi w Rudach*, s. 93–111; tenże, *Skryptorium und Bibliothek in Gross Rauden*, „Annalecta Cisterciensia”, 61, 2011, s. 299–313.

¹¹² W. Kęder, *Biblioteka opactwa Cystersów w Mogile-Krakowie w XVII wieku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, 15, 2012, s. 13–27.

¹¹³ J.M. Marszałska, *Biblioteka opactwa Cystersów w Szczyrzycu do końca XIX stulecia. Dziedzictwo wieków*, [2007]; też, *Pierwszy inwentarz ksiąg klasztoru Cystersów w Szczyrzycu sporządzony za rządów profesa pelplińskiego, a następnie opata w Szczyrzycu Floriana Andrzeja Gotartowskiego (1573–1766)*, ABMK, 90, 2008, s. 91–97; też, *Darowizny, legaty testamentowe i inne sposoby nabywania ksiąg do biblioteki Cystersów w Szczyrzycu w okresie staropolskim*, ABMK, 103, 2015, s. 179–197; też, *Inwentarze ksiąg biblioteki opactwa Cystersów w Szczyrzycu do końca XIX wieku*, „Saeculum Christianum”, 22, 2015, s. 184–193.

¹¹⁴ J.M. Marszałska, *Inkunabuły w zbiorach biblioteki opactwa OO. Cystersów w Szczyrzycu. Zarys problematyki*, „Rocznik Sądecki”, 30, 2002, s. 139–156; *Katalog inkunabułów biblioteki opactwa OO. Cystersów w Szczyrzycu*, oprac. J.M. Marszałska, Kraków 2002. Zob. bardzo krytyczną recenzję Michała Spandowskiego, *Uwagi*

i losach ksiązek w XIX–XX w. przynoszą prace katalogowe prowadzone w bibliotekach państwowych i miejskich i opracowania okresu kasat. Niewiele natomiast studiów poświęconych jest księgozbiорom osobistym zakonników¹¹⁵.

Rozwijają się badania nad twórczością piśmienną. Pojawiły się wstępne, niepełne próby syntetycznego zarysowania tego zjawiska, które zasługuje na monografię¹¹⁶. Średniowieczna historiografia cystersów z Oliwy, badana przez Jarosława Wentę, stała się przedmiotem polemiki z Heinzem Lingenbergiem¹¹⁷. Dyskusja o chronologii i wzajemnej zależności oliwskich zabytków dziejopisarskich została ostatnio wznowiona za sprawą badań nad tak zwanymi tablicami fundacyjnymi oraz ich związkami z wczesnonowożytnym malarstwem historycznym i portretowym w klasztorze¹¹⁸. Sama kronika oliwska ukazała się w polskim tłumaczeniu z krytycznym wstępem

o polskich katalogach inkunabułów, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 37–38, 2006, s. 383–402.

¹¹⁵ M. Czapnik, *Księgozbiór ks. Jana Bogusławskiego świadectwem zainteresowań cysterskiego kaznodziei i tłumacza*, „Roczniki Biblioteczne”, 53, 2009, s. 130–172.

¹¹⁶ E. Potkowski, *Kultura piśmienna cystersów*, w: *Pelplin. 725 rocznica*, s. 83–99; K. Gralak, *Monastyczna kultura piśmienna. Polski krąg cysterski*, „Przegląd Humanistyczny”, 48, 2004, s. 57–73.

¹¹⁷ J. Wenta, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk-Oliwa 1990; H. Lingenberg, *Die Älteste Oliwaer Geschichtsschreibung (bis etwa 1350) und die Gründung des Klosters Oliwa*, Lübek 1994; J. Wenta, *Chronicon coenobii Olivensis saec. XIII et XIV? Methodische Bemerkungen*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 47, 1998, s. 568–589; tenże, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preussens*, Toruń 2000.

¹¹⁸ B. Jakubowska, *In pictura et in scriptura. Treści ideowe renesansowej galerii fundatorów i dobrodziejów Oliwy*, w: *Studia z historii i kultury Gdańska i Europy Północnej. Prace poświęcone pamięci Doktor Katarzyny Cieślak*, red. J. Friedrich, Gdańsk 2003, s. 57–89; tenże, *Renesansowa galeria konterfektów oliwskich. Czas powstania i jej źródło pisane*, w: *Praeterita posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*, red. M. Mierzwiński, Malbork 2001, s. 147–178; J. Wenta, *Kilka uwag do Bogny Jakubowskiej „Renesansowej galerii konterfektów oliwskich”*, „Zapiski Historyczne”, 67, 2002, s. 197–202; B. Jakubowska, *Polemika czy mistyfikacja? Jarosława Wenty apologia własnych badań nad średniowiecznym dziejopisarstwem w Oliwie*, „Libri Gedanenses”, 21, 2004; tenże, „Zum Dienste der Wahrheit...”? *O studiach Jarosława Wenty nad średniowiecznym dziejopisarstwem w Oliwie*, „Zapiski Historyczne”, 70, 2005, s. 81–98; J. Wenta, *Odpowiedź Bognie Jakubowskiej*, tamże, s. 99–104; T. Zuzek, *Tablice fundatorów i dobrodziejów klasztoru cysterskiego w Oliwie*, „Studia z Dziejów Średniowiecza”, 15, 2009, s. 303–354; tenże, *Kilka*

źródłoznawczym i historycznym¹¹⁹. Ciągłe ogromne zainteresowanie budzi kronika fundacyjna klasztoru w Henrykowie z XIII w., tak zwana *Księga Henrykowska*, zarówno jako zabytek dziejopisarstwa, jak i znakomity przekaz o społeczno-gospodarczych realiach Śląska¹²⁰. Liczne studia poświęcił jej zwłaszcza Marek Cetwiński¹²¹ oraz Piotr Górecki, który przygotował angielskie tłumaczenie tego dzieła¹²².

Rozwinęły się badania nad *Kroniką mogiłą* autorstwa Mikołaja z Krakowa z początku XVI w.¹²³, *Kroniką koprzywnicką* z XVII w., która

uwag na temat szwedzkich rękopisów Tablic fundatorów i dobrodziejów klasztoru cysterskiego w Oliwie, „Zapiski Historyczne”, 79, 2014, s. 85–103.

¹¹⁹ *Kronika oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku*, tłum. D. Pietkiewicz, wstęp i komentarz B. Śliwiński, Malbork 2008.

¹²⁰ *Liber foundationis claustris Sancte Marie Virginis in Heinrichow*, czyli *Księga założenia klasztoru Najświętszej Marii Panny w Henrykowie*, Wrocław 1990; W. Uruszczak, *Władza książęca, wiece sądowe i prawo własności na Śląsku w XIII w. w świetle Księgi Henrykowskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 54, 2002, s. 83–103; M. Michalska, *Relacje mnichów henrykowskich z mieszczanami z Żiębic w świetle „Księgi Henrykowskiej”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 2016, *Prace Historyczne*, 143, s. 501–520.

¹²¹ Z nowszych tekstów zob. M. Cetwiński, *Corizabant mulieres et puelle in pomerio nostro. „Księga Henrykowska” o słabościach natury ludzkiej*, w: *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2007, s. 221–229; tenże, *Formularz dokumentów a opis rzeczywistości w „Księdze Henrykowskiej”*, w: *Formuła, archetyp, konwencja w źródłach historycznych*, red. A. Górak, K. Skupieński, Lublin–Radzyń Podlaski–Siedlce 2006, s. 73–82; tenże, *Język „Księgi Henrykowskiej” i problemy z jego tłumaczeniem i zrozumieniem*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 13, 2009, s. 81–91; tenże, *Styl „Księgi Henrykowskiej”*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2, 2012, s. 118–125.

¹²² P. Górecki, *Pamięć, forma literacka a tworzenie przeszłości. Opat Piotr z Henrykowa jako dziejopis i doradca prawny*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 60, 2000, s. 71–110; tenże, *A History as a Source of Law. Abbot Peter of Henryków and the Invocation of Norms in Medieval Poland, c. 1200–1270*, „Law and History Review”, 18, 2000, s. 479–523; tenże, *An Interpreter of Law and Power in a Region of Medieval Poland. Abbot Peter of Henryków and his Book*, w: *Building Legitimacy. Political Discourses and Form of Legitimacy*, ed. I. Alonso, J. Escalona, H. Kennedy, Lyon 2003, s. 263–290; *A Local Society in Transition. The Henryków Book and Related Documents*, ed. P. Górecki, Toronto 2007 (*Studies and Texts*, 155); tenże, *Text and the World. The Henryków Book, its Author and their Region, 1160–1310*, Oxford 2015.

¹²³ M. Starzyński, *Chronicon monasterii Claratumbensis*, w: *Encyclopedia of the Medieval Chronicles*, ed. G.R. Dunphy, Boston–Leiden 2010, s. 372; tenże, *Nicolaus*

wykorzystała XV-wieczną kronikę klasztorną o. Materna z Krakowa¹²⁴, oraz *Kroniką pelplińską*¹²⁵. Poważnym postulatem pozostają krytyczne edycje tych dzieł oraz opracowanie polskich tłumaczeń. Do druku złożone jest przygotowane przez Jacka Partykę polskie tłumaczenie XVII-wiecznej *Kroniki mogiłskiej* autorstwa Sebastiana Kiełczewskiego.

W kontekście budowania przez cystersów własnej tożsamości do czekał się nowych analiz tak zwany *Versus Lubenses*¹²⁶. Wiele nowego wniosły badania nad autorstwem, datacją, strukturą i treściami ideowymi powstałej w Lubiążu *Kroniki polskiej* (w historiografii nazywanej także *Kroniką polsko-śląską*)¹²⁷ i innych dzieł klasztornej dziejopisarstwa śląskiego¹²⁸. Coraz więcej wiemy też o kulturze historycznej cystersów w epoce nowożytnej, zarówno dzięki analizom dotyczącym piśmiennictwa, jak i zabytkom artystycznym, w tym portretom i pomnikom

historicus. O warsztacie pisarskim cysterskiego kronikarza u schyłku średniowiecza, w: *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 1*, s. 141–154.

¹²⁴ Z. Kozłowska-Budkowa, „*Kronika koprzywnicka*”, oprac. M. Starzyński, w: *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 1*, s. 155–171; M. Zdanek, *Stan i perspektywy badań nad „Kroniką koprzywnicką”*, w: tamże, s. 173–188.

¹²⁵ „Rydwan. Roczniki Muzealne”, 7, 2012 [materiały z konferencji]; D.A. Dekkański, *Obraz opactwa oliwskiego wieków średnich w „Kronice pelplińskiej” (do końca XV w.)*, w: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci profesora Jana Powierskiego*, s. 33–50.

¹²⁶ A. Filipek, *Gospodarni mnisi i wygnany książę. Opis początków opactwa cystersów zawarty w Versus Lubenses oraz innych źródłach pochodzenia lubiąskiego jako element kształtowania wspólnej pamięci mnichów*, w: *Ja – My – Oni. Tożsamości ludzi średniowiecza*, red. L. Jurek, P. Figurski, W. Oczkowski, M. Sas, Warszawa 2012, s. 159–168.

¹²⁷ Z. Wielgosz, „*Kronika polska*” w twórczości dziejopisarskiej klasztoru lubiąskiego, w: *Scriptura custos memoriae*, s. 233–252; W. Mrozowicz, Śląska „*Kronika polska*”. *Wstęp do studium źródłoznawczego* (cz. 1), w: *Studia z historii średniowiecza*, red. M. Goliński, Wrocław 2003 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* 2512, *Historia* 163), s. 105–128; tenże, *Die Polnische Chronik (Polnisch-Schlesische Chronik) und die Chronik der Fürsten Polens (Chronica principum Poloniae) als Mittel zur dynastischen Identitätsstiftung der schlesischen Piasten*, w: *Legitimation von Fürstendynastien in Polen un dem Reich. Identitätsbildung im Spiegel schriftlicher Quellen (12.–15. Jahrhundert)*, hrsg. von G. Vercaemer, E. Wólkiewicz, Wiesbaden 2016, s. 249–262.

¹²⁸ W. Mrozowicz, *Rocznik trzebnicki (Annales monasterii Trebnicensis)*. *Z dziejów tradycji tekstu*, w: *Cysterki*, s. 319–327. Zob. też liczne prace syntetyzujące tego autora o śląskim dziejopisarstwie klasztornej oraz stanie i potrzebach edycji.

opatów oraz plastycznym przedstawieniem dziejów klasztoru i zakonu¹²⁹. Podkreślona została więź między dziejopisarstwem a memoria liturgiczną¹³⁰. Osobnym zagadnieniem jest pamięć i wiedza o fundacjach klasztornych oraz sposób postrzegania zakonników w społeczeństwie¹³¹.

Zaawansowane są studia nad kulturą muzyczną cystersów¹³². Jeden wątek stanowią prace dotyczące wyposażenia kościołów w organy¹³³. Innym są badania nad posiadanymi przez klasztory rękopisami i drukami muzycznymi, działalnością kapel oraz własną twórczością

¹²⁹ J. Nowiński, „Na podobieństwo winnej latorośli...”. Alegoria rozwoju zakonu Cystersów na obrazie Adama Swacha w krużgankach klasztoru w Łądzie nad Wartą. Najstarszy widok zabudowań łądzkiego opactwa, „Saeculum Christianum”, 19, 2003, s. 325–336; tenże, Portret opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego, pędzla Józefa Rajeckiego, i rama jemu dedykowana, w: Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy dydaktycznej, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 318–337; tenże, Opat Łądu Konstanty Iłowiecki i jego pamiątkowe tablice, „Seminare”, 34, 2013, s. 295–309; tenże, Tabula memorialis z Łądu. Oryginalny przykład pamięci o zmarłych i dokumentacji w cysterskim opactwie w 1. połowie XVIII w., „Seminare”, 35, 2014, s. 205–218.

¹³⁰ J. Wenta, Dziejopisarstwo cystersów a memoria na przykładzie Henrykowa, Lubiąża i Oliwy, w: Klasztor w społeczeństwie, s. 191–198.

¹³¹ P. Wiszewski, Zakonnicy i dworzanie – tradycje fundacji klasztorów w średniowiecznym dziejopisarstwie śląskim XIII–XV w., w: Origines mundi, gentium et civitatum, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2001 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, 153), s. 179–198; tenże, Życie zakonne w oczach elity intelektualnej Śląska średniowiecznego i nowożytnego. Przemiany pewnego motywu, Wrocław 2003 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, 63), s. 179–198; A. Franc, Obraz klasztoru Cystersów w Otoboku w oczach społeczeństwa doby potrydenckiej (1580–1737), „Rocznik Kaliski”, 32, 2006, s. 9–21; M. Michalska, Stan wiedzy o początkach klasztoru Cystersów w Henrykowie w dziejopisarstwie późnego średniowiecza oraz renesansu, „Saeculum Christianum”, 22, 2015, s. 94–107.

¹³² T. Maciejewski, Kultura muzyczna cystersów w Polsce od średniowiecza po barok, w: Cystersi III, s. 505–512.

¹³³ W.Z. Łyjak, Organy cysterskiego kościoła w Łądzie nad Wartą i ich wpływ na budowane w okolicy instrumenty, w: Organy i muzyka organowa. XI, red. J. Krassowski, Gdańsk 2000, s. 225–240; tenże, Organowe dziedzictwo cystersów w Polsce, w: Pelplin. 725. rocznica, s. 201–240; Organy Michaela Englera w bazylice pw. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie, red. P. Grinholm, Krzeszów 2008; J. Kulig, Organy Józefa Sitarskiego w opactwie OO. Cystersów w Jędrzejowie – arcydzieło polskiej XVIII-wiecznej sztuki organmistrzowskiej, w: Artificium ars scientia. Księga jubileuszowa w 80. rocznicę urodzin ks. profesora Jana Chwałka, red. M. Szymanowicz, Lublin 2010, s. 289–313.

muzyczną¹³⁴. Postępują prace zmierzające do skatalogowania cysterskich zbiorów muzycznych. Klasztory w Pelplinie i w Mogile mają katalogi swoich XVIII-wiecznych zabytków muzycznych¹³⁵. Wszechstronnego zainteresowania doczekał się wybitny cysterski kompozytor Johannes Nucius¹³⁶.

¹³⁴ J. Byczkowska-Sztaba, *Muzykalia w zbiorach cysterskich na Pomorzu*, w: *Biblioteki i skrytoria cysterskie na Pomorzu*, s. 133–149; J. Paczkowski, *Graduał cysterski* ms. 76. *Studium źródłoznawcze*, „Kaliskie Studia Teologiczne”, 2, 2003, s. 273–284; J.J. Jasiewicz, *Analiza źródłoznawczo-muzykologiczna Antyfonarza cysterskiego z 1545 roku z Biblioteki Gdańskiego Seminarium Duchownego w Oliwie*, „Libri Gedanenses”, 21, 2003, s. 21–54; też, *Cysterska poezja liturgiczna – oficjum rymowane „Laetare Germania”*, „Studia Gdańskie”, 21, 2007, s. 271–284; E. Bielińska-Galas, *Tabulatura lutniowa cysterskiego mnicha Hermanna Kniebandla w zbiorach Biblioteki Narodowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 36, 2004, s. 131–146; E. Hauptman-Fischer, *Działalność kapeli cysterskiej w Pelplinie oraz twórczość lokalnych kompozytorów – próba rekonstrukcji w oparciu o zachowany zbiór osiemnastowiecznych muzykaliów*, „Biblioteka Muzyczna”, 2008, s. 9–22; T. Jeż, *Some Remarks About the Provenance of the Lute Tablatures from Grüssau/Krzeszów*, „Musicology Today”, 6, 2009, s. 127–152; P. Szywalski, *Osiemnastowieczne zbiory muzyczne Archiwum Klasztoru Mogińskiego (kontekst historyczny)*, NP, 112, 2009, s. 235–267; G. Joachimiak, *W sprawie identyfikacji repertuaru zaginionej tabulatury lutniowej Mf. 2007 z kolekcji opactwa Cystersów w Krzeszowie*, „Muzyka”, 58, 2013, s. 41–57; A. Wałkowski, *Lubiąskie rękopisy muzyczne z XIII wieku na tle badań nad skryptoriami cystersów. Nutacja diastematyczna*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Librorum, 1(18), 2014, s. 9–34; Ł. Kutrowski, *Kultura muzyczna cystersów w Krzeszowie w XVIII wieku. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Teologiczne”, 61, 2014, s. 79–95; A. Mądry, *Wstępne wyniki badań nad rękopisami muzycznymi ze skasowanego opactwa cysterskiego w Obrze przechowywanymi w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium*, „Hereditas Monasteriorum”, 7, 2015, s. 265–280; D. Smolarek, *Kompozytorzy muzyki instrumentalnej zachowanej w archiwum opactwa Cystersów w Krakowie-Mogile. Problem atrybucji*, „Roczniki Teologiczne”, 63, 2016, s. 173–202. Zob. też studia w tomie Cystersi IV i A. Ciesielski, *Dziedzictwo cystersów*.

¹³⁵ E. Hauptman-Fischer, *Osiemnastowieczne muzykalia pelplińskie. Katalog i omówienie zbioru*, „Studia Pelplińskie”, 37, 2006, s. 13–180; J. Byczkowska-Sztaba, *Rękopisy i druki muzyczne z XVIII wieku w zbiorach Archiwum Opactwa Cystersów w Krakowie-Mogile* [dokument elektroniczny], Warszawa 2013.

¹³⁶ Johannes Nucius. *Epoka, duchowość, życie i twórczość. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesesa Nuciusa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora i teoretyka muzyki. Kamień Śląski, 11 października 2006 r.*, red. R. Pośpiech, P. Tarliński, Opole 2008 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 46).

Starszą literaturę do dziejów szkolnictwa cysterskiego zebrał Krzysztof Kaczmarek¹³⁷. Wnikliwie opracował też uniwersyteckie studia cystersów polskich w średniowieczu¹³⁸. Podobnego opracowania bardzo brakuje dla epoki nowożytnej. Od XVI w. cystersi korzystali ze szkół innych zakonów, między innymi jezuitów, a w XVII w. rozwinęli własne szkolnictwo, w tym studium filozoficzno-teologiczne w Mogile, które w XVIII w. zostało przekształcone w studium prowincjalne. Po kasacie jezuitów zaangażowali się w reformę szkolnictwa prowadzoną od 1776 r. przez Komisję Edukacji Narodowej. Prowadzili też szkoły w swoich dobrach oraz studia klasztorne. Wnikliwie rozpoznane są zwłaszcza dzieje gimnazjum w Rudach¹³⁹.

Archeologia, architektura, historia sztuki, krajobraz

Systematyczne i ratownicze badania archeologiczne oraz architektoniczne prowadzone w klasztorach cysterskich w 2. połowie XX w. miały zróżnicowany zasięg oraz przyczyny – od naukowych, po czysto użyteczne. Przynoszą one coraz więcej informacji jednostkowych, które są ważnym materiałem uprawniającym do podsumowań i prób syntezy o charakterze ogólnym. W 1987 r. Jerzy A. Splitt przedstawił pierwsze podsumowanie stanu badań archeologiczno-architektonicznych

¹³⁷ K. Kaczmarek, *Szkoły i studia w polskich klasztorach cysterskich*, w: *Monasticon*, t. 1, s. 172–188.

¹³⁸ Tenże, *Neue Forschungen zur Schulorganisation und Universitätsausbildung der polnischen Zisterzienser*, w: *Spiritualität und Herrschaft. Konferenzband zu „Zisterzienser, Multimedia, Museen“*, hrsg. von O.H. Schmidt, H. Frenzel, D. Pötschke, Berlin 1998 (Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser, 5), s. 31–45; tenże, *Studia uniwersyteckie cystersów z ziem polskich w okresie średniowiecza*, Poznań 2002 (tam wcześniejsze prace); idem, *Król Władysław Jagiełło wobec krakowskich szkół Cystersów i Dominikanów*, w: *Klasztor w państwie*, s. 341–350.

¹³⁹ Tenże, *Szkolnictwo cystersów na Górnym Śląsku*, w: *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2002, s. 30–49; H. Gerlic, *Gimnazjum cysterskie w Rudach. Program nauczania i wychowania*, w: tamże, s. 82–104; tenże, *Udział cystersów rudzkich w kształceniu kadry nauczycielskiej na Śląsku w XVIII wieku*, w: *Klasztor w państwie*, s. 405–426 (oraz wcześniejsze studia tego autora); J.M. Marszałska, *Cysterskie szkoły w Szczyrzycu od 1780 roku do lat 30. XX wieku*, „Czasopismo Biuletyn Historii Wychowania”, 30, 2013, s. 7–24. Odnośnie do Mogiły zob. A. Ciesielski, *Dziedzictwo cystersów*.

przeprowadzonych w cysterskich klasztorach męskich od lat 60. do 80. XX w.¹⁴⁰ Autor omówił badania w czynnych opactwach w Jędrzejowie, Wąchocku, Sulejowie oraz Gdańsku-Oliwie (uzupełnione później przez Leszka Wetesko o analizę stylistyki architektonicznej¹⁴¹). Splitt uwzględnił także badania pozostałości klasztoru w Łeknie (kontynuowane w kolejnych dekadach pod kierunkiem Andrzeja M. Wyrwy) oraz w zespołach pocysterskich: w Kołbaczu i Lubiążu (kontynuowane w kolejnych latach przez Eugeniusza Cnotliwego oraz Ewę Łużyniecką i Tadeusza Kaletyna). Do najbardziej spektakularnych efektów tych badań – oprócz rozpoznania samych klasztorów – zaliczyć trzeba ujawnienie najstarszych relikwów przedcysterskiej zabudowy murywanej: kościoła możnowładczego w Jędrzejowie oraz rotundy grodowej w Łeknie. Syntetyczny i krytyczny przegląd badań terenowych klasztorów cysterskich (uwzględniający pierwsze powojenne akcje badawcze) przedstawił również Leszek Kajzer w książce, która pełni rolę podręcznika akademickiego do nauki archeologii historycznej¹⁴². Intensywny rozwój badań po 1989 r. przyczynił się do uzupełnienia tych pionierskich akcji archeologiczno-architektonicznych. Nowe rezultaty badań zespołu pocysterskiego w Lubiążu oraz pozostałych opactw filiacji lubiąskiej – w Henrykowie, Mogile, Kamieńcu Ząbkowickim oraz Krzeszowie, przedstawiła Ewa Łużyniecka¹⁴³. Podsumowania nowszych badań w obrębie klasztorów małopolskich w Koprzywnicy, Jędrzejowie, Sulejowie i Wąchocku dokonał Robert M. Kunkel¹⁴⁴. W odniesieniu do Jędrzejowa badania te uzupełnił zespół w składzie: Beata Kwiatkowska-Kopka, Waldemar Gliński i Janusz Firlet¹⁴⁵, a w stosunku do Sulejowa Jerzy Augustyniak prowadzący tam badania

¹⁴⁰ J.A. Splitt, *Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad męskimi opactwami cysterskimi w Polsce*, w: *Cystersi I*, s. 225–302.

¹⁴¹ L. Wetesko, *Romańska i wczesnogotycka architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie*, w: *Cystersi III*, s. 429–454.

¹⁴² L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996, s. 68–102.

¹⁴³ E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubiąskiej*, Wrocław 1995.

¹⁴⁴ R.M. Kunkel, „*Pars pro toto*”, czyli wschodnie skrzydła klasztorów małopolskich jako samodzielne budowle, w: *Cystersi III*, s. 393–410.

¹⁴⁵ B. Kwiatkowska-Kopka, W. Gliński, J. Firlet, *Najnowsze badania archeologiczne w obrębie opactwa Ojców Cystersów w Jędrzejowie*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 539–545.

archeologiczne w latach 1989–2003¹⁴⁶. Klasztor w Koprzywnicy, inne tamtejsze kościoły oraz zabytki artystyczne z szerokim wykorzystaniem źródeł pisanych badań zespół złożony z Leszka Polanowskiego, Jerzego Zuba i Marka Florka¹⁴⁷. Badania w pocysterskim opactwie w Rudach na Górnym Śląsku wykonał zespół w składzie: A. Andrzejewski, Tadeusz Grabarczyk, Leszek Kajzer i J. Pietrzak, podsumowując je pracą zbiorową¹⁴⁸. Stan badań opactw wielkopolskich opracował Andrzej M. Wyrwa¹⁴⁹ i systematycznie uzupełniał informacje dotyczące nowszych prac w Łądzie¹⁵⁰, Obrze¹⁵¹ oraz Łeknie-Wągrowcu¹⁵². Znamy też wyniki badań pozostałości żeńskich opactw w Bierzwniku¹⁵³, Toruniu¹⁵⁴, Pełczycach i Reczu¹⁵⁵ oraz pozostałych placówek na Pomorzu

¹⁴⁶ J. Augustyniak, *Badania wykopaliskowe na terenie cysterskiego opactwa w Sulejowie w latach 1989–1994*, Piotrków 1995; tenże, *Cysterskie opactwo w Sulejowie. Rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003*, Łódź 2005.

¹⁴⁷ L. Polanowski, *Zarys dziejów klasztoru pocysterskiego w Koprzywnicy*, „Zeszyty Sandomierskie”, 4, 1996, s. 23–27; tenże, *Nowe odkrycia w klasztorze pocysterskim w Koprzywnicy. Komunikat o wynikach badań architektonicznych*, tamże, 9, 2002, s. 45–51; M. Florek, *O dawnym kościele parafialnym pw. Wszystkich Świętych w Koprzywnicy*, tamże, s. 40–44; L. Polanowski, J. Zub, *Odkrycie nieznanych elementów fasady kościoła pocysterskiego w Koprzywnicy*, tamże, 11 (2004), s. 43–44; J. Zub, *O ratowaniu kościoła parafialnego w Koprzywnicy*, tamże, 19, 2013, s. 55–61; tenże, *Przemiany klasztorne kościoła pw. św. Floriana w Koprzywnicy po kasacie klasztoru cysterskiego*, tamże, 20, 2014, s. 48–57.

¹⁴⁸ *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992–1995*, red. L. Kajzer, Katowice 2001.

¹⁴⁹ A.M. Wyrwa, *Cistercian Monasteries in Wielkopolska. Historical Background and State of Research*, „Cîteaux. Commentarii Cistercienses”, 43, 1992, s. 343–406.

¹⁵⁰ Tenże, *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Wstępne sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 r.*, „Architectus”, 1 (23), 2008, s. 410–453.

¹⁵¹ Tenże, *Procesy fundacyjne*.

¹⁵² Tenże, *Łekno-Wągrowiec*, Bydgoszcz 2010.

¹⁵³ B. Stołpiak, T. Świercz, *Opactwo pocysterskie w Bierzwniku. Badania archeologiczne*, w: *Cystersi III*, s. 453–472. Zob. też liczne publikacje T. Świercz na temat klasztoru bierzwnickiego.

¹⁵⁴ A. Cicha, *Nielatwe odkrywanie klasztoru toruńskich cysterek-benedyktynek, czyli o badaniach archeologiczno-architektonicznych z lat 2008–2010*, w: *Przyszłość badań*, s. 181–196.

¹⁵⁵ B. Stołpiak, T. Świercz, *Próba rekonstrukcji założeń klasztornych cysterek w Pełczycach i Reczu*, w: *Cysterki*, s. 811–834.

Zachodnim (Wolin, Szczecin, Cedynia, Marianowo i Koszalin)¹⁵⁶. Prace terenowe przeprowadzono także w klasztorach śląskich w Ołoboku¹⁵⁷ i Jemielnicy¹⁵⁸. Ten narastający ogromny dorobek badawczy zyskał pierwsze szkicowe podsumowanie oraz ciekawy zarys postulatów odnośnie do kierunków dalszych prac, poszerzenia bazy źródłowej i stosowanych metod¹⁵⁹.

Sukcesywny postęp badań źródłoznawczych w zakresie archeologii i architektury przyczynił się do wzrostu zainteresowania różnymi aspektami kultury i sztuki cysterskiej, przede wszystkim architekturą i jej artystycznym wystrojem, rozpatrywanymi nie tylko na gruncie rodzimym, ale także na tle europejskim. Jednym z pionierów tej tematyki był Marian Kutzner, zajmujący się śląską architekturą cysterską na przełomie XIII i XIV w.¹⁶⁰ Kwestie architektury cysterskiej jako osobnego zagadnienia artystycznego i warsztatowego rozpatrywanego także w kontekście stylistyki poszczególnych epok (zwłaszcza romańszczyzny) wielokrotnie podejmował Zygmunt Świechowski¹⁶¹. W ramach otwartej dyskusji naukowej prezentowano różne stanowiska badawcze, poddając krytyce tezy uznane ostatecznie przez środowisko za kontrowersyjne i bezpodstawne, a które na długo rozpalily burzliwą polemikę. Konfrontowano poglądy dotyczące między innymi genezy artystycznej detalu architektonicznego, dróg transmisji wzorców artystycznych i pochodzenia warsztatów budowlanych. Jednym z najgłośniejszych był spór o rzekomego mistrza Simona jako twórcy

¹⁵⁶ E. Wilgocki, *Badania archeologiczno-architektoniczne klasztorów Cysterki na Pomorzu Zachodnim*, w: *Cysterki*, s. 859–872.

¹⁵⁷ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Klasztor Cysterki w Ołoboku w świetle badań architektonicznych*, w: *Cysterki*, s. 617–632.

¹⁵⁸ A. Andrzejewski, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Zespół pocysterski w Jemielnicy na Śląsku Opolskim w świetle badań terenowych*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, 1998, Folia Archaeologica, nr 22, s. 167–178. Zob. także M. Ziółkowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne klasztorów Cysterki w Polsce*, w: *Cystersi IV*, s. 549–564.

¹⁵⁹ E. Łużyńska, *Przyszłość badań architektury cysterskiej w Polsce – lepsze metody i mniej źródeł materialnych*, w: *Przyszłość badań*, s. 119–144; A. Piwek, *Czwierćwiecze polskich badań architektonicznych, prac budowlanych i konserwatorskich w dawnych założeniach cysterskich*, w: *tamże*, s. 145–156.

¹⁶⁰ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń 1969; tenże, *Cistercian Architecture in Silesia in 1200–1330*, w: *Cystersi III*, s. 315–340.

¹⁶¹ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000; tenże, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.

architektury opactw małopolskich, którego do literatury międzynarodowej wprowadziła Krystyna Białokórska, a słusznie zakwestionował Zygmunt Świechowski¹⁶². Kolejna dyskusja wybuchła wokół błędnej interpretacji przedcysterskich relikwów odkrytych w Wąchocku, gdzie Krystyna Białokórska widziała pozostałości wczesno romańskiego palatium, co obalił Zbigniew Pianowski¹⁶³.

W kręgu zainteresowań badaczy sztuki cysterskiej znalazły się także dekoracje malarskie wewnątrz. Maria Poksińska badała pozostałości pierwotnych nawarstwień i polichromii w małopolskich świątyniach cysterskich. Kolejne prace z tego zakresu wniosły wiele nowych ustaleń¹⁶⁴. Do nurtu tych badań zaliczają się studia związane z odkryciem

¹⁶² K. Białokórska, *Z zagadnień trzynastowiecznej plastyki architektonicznej małopolskiej grupy klasztorów cysterskich. Nowe źródło do badań nad warsztatem średniowiecznego rzeźbiarza*, w: *Cystersi III*, s. 361–391; też, *Klasztory a zagadnienie kształtowania się lokalnych polskich środowisk i tradycji artystycznych w XIII stuleciu*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 311–343; też, *La fabrique du maître Simon et son activité en Pologne dans la première moitié du XIII siècle*, „*Arte Médiévale*”, 2, 1994, s. 57–85; też, *Le caractère et les idées du decor sculpté architectonique des monastères cisterciens polonais du XIIIe siècle et sa position en regard des traditions et la spiritualité de l’Orde*, w: *La vie quotidienne*, s. 615–650; Z. Świechowski, *Geneza ornamentu architektonicznego w architekturze cysterskiej Małopolski*, w: *Klasztor w społeczeństwie*, s. 291–310; tenże, *Simon budowniczy małopolskich opactw cysterskich – fakt historyczny czy fikcja?*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, 44, 2000, s. 239–244; E. Łużyńska, Z. Świechowski, R. Kunkel, *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond*, Wrocław 2008, s. 11–44. Zob. też R. Quirini-Popławski, *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*, Kraków 2006.

¹⁶³ K. Białokórska, *L’abbaye cisterciennne de Wąchock*, „*Cahier de Civilisation Médiévale*”, 5, 1962, s. 347–350; Z. Pianowski, *W sprawie domniemanej rezydencji wczesnopiastowskiej w Wąchocku*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, 36, 1991, s. 57–66; tenże, *O rzekomym odkryciu rezydencji wczesnopiastowskiej w Wąchocku*, „*Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN*”, 33, 1989, s. 143–145; tenże, *Głos w dyskusji o przedcysterskich budowlach w Wąchocku*, w: *Klasztor w kulturze*, s. 389–392; K. Białokórska, *Uwagi o „Głosie w dyskusji” w sprawie przedcysterskiego Wąchocka*, w: tamże, s. 393–422.

¹⁶⁴ M. Poksińska, *Polichromia w rzeźbie i architekturze polskich kościołów cysterskich okresu średniowiecza*, w: *Cystersi III*, s. 341–360; też, *Polychromy of Trzebnica Sculpture*, w: *Cysterki*, s. 461–469; J. Bonaszewska, *Gotycki fresk ze scenami Ukrzyżowania i Umywania nóg w krużgankach cysterskiego klasztoru w Pelplinie*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 53, 2005, s. 37–65; E. Herniczek, *Unio mystica. Średniowieczne malowidła nad emporą dawnego kościoła Cysterek w Chełmnie*, Kraków 2009; J. Ziomek, *Wystrój malarski kaplicy św. Jakuba Większego w opactwie Cystersów w Łądzie*

w opactwie w Mogile wczesnorenesansowych polichromii autorstwa tamtejszego mnicha Stanisława Samostrzelnika, iluminatora ksiąg rękopiśmiennych i twórcy wspaniałych fresków, które poddano konserwacji i ekspozycji oraz naukowej analizie stylistycznej¹⁶⁵. Dynamiki nabrały także badania związane z odkryciem i konserwacją bogatego barokowego wystroju malarskiego opactw¹⁶⁶. Przedmiotem licznych prac jest inwentaryzacja i ideowo-stylistyczna analiza wyposażenia kościołów klasztornych¹⁶⁷.

nad Wartą, CMN, 6, 2012–2013, s. 155–177; E. Łużyniecka, *Relikty średniowiecznej kolorystyki cysterskiego kościoła opackiego w Wąchocku*, w: *Rzeczy i ludzie. Kultura materialne w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2014, s. 23–36.

¹⁶⁵ B. Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983; tamże, *Stanisław Samostrzelnik jako iluminator dokumentów*, „*Folia Historica Cracoviensia*”, 4–5, 1997–1998, s. 121–131; też, *Świat malarski Stanisława Samostrzelnika. Miniatury*, CMN, 1, 2007, s. 63–78; *Album wystawy 500-lecie twórczości Stanisława Samostrzelnika*, Kórnik 2006; M. Starzyński, *Stanisława Samostrzelnika renesansowa dekoracja heraldyczna klasztoru Cystersów w Mogile*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 73, 2011, s. 7–26; tenże, *Humanism, Painting and Patronage at Mogiła Abbey in the Renaissance. Abbot Erasmus Ciołek and Artist-Monk Stanislaus Samostrzelnik*, „*Cîteaux. Commentarii Cistercienses*”, 65, 2014, s. 301–327; B. Frey-Stecowa, *Malowidła ścienne Stanisława Samostrzelnika w kościele opactwa Cystersów w Mogile i rola grafiki w ich powstaniu*, w: *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 1*, s. 97–115.

¹⁶⁶ B. Derkowska-Kostkowska, *Dzieje cystersów opisane w obrazach koronowskich*, „*Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu*”, 1, 1996, s. 88–103; E. Okoń, *Obrazy Bernarda Franciszka Remeli z kościoła pocysterskiego w Koronowie*, NP, 96, 2001, s. 321–364; Z. Mikołajek, *Kaplice wschodnie kościoła Cystersów w Henrykowie jako wyraz nowych zadań społecznych śląskich klasztorów w czasach baroku*, „*Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego*”, 4(14), 2009, s. 30–47; G. Schulze-Głazik, *Malowidło Philipa Christiana Bentuma z początku XVIII wieku w bibliotece pocysterskiego klasztoru w Lubiążu. Problemy konserwacji-restauracji monumentalnych barokowych malowideł na podłożu gipsowym*, Kraków 2013; *Lenda medii aevi. Średniowieczne zabytki dawnego opactwa w Łądzie. Nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. J. Nowiński przy współpracy P. Mrozowskiego, Łąd 2015; A. Pukownik, *Obraz i słowo. Łacińskie inskrypcje w pocysterskiej bazylice w Koronowie i w kościele w Byszewie*, Pelplin 2016; B. Grabowska, „*Iam seges est ubi Troia fuit*”. *Inskrypcje z nieistniejącej sali klasztoru w Bledzewie*, NP, 128, 2017, s. 71–85. Zob. też wyżej przyp. 108.

¹⁶⁷ W. Marcinkowski, *Gotycka nastawa ołtarzowa u kresu rozwoju – retabulum ze Ścinawy (1514) w kościele klasztornym w Mogile*, Kraków 2006; B. Jakubowska, „*Ex umbra ad lucem proveheret*”. *Treści i idee oliwskiego ołtarza Trójcy Świętej*, w: *Album amicorum. Między Wilnem a Toruniem. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi*

Nowe millenium otworzyło kolejny rozdział w badaniach nad dziedzictwem artystycznym cystersów polskich, przynosząc obszerne opracowania o cechach „monografii architektonicznych”. Sumują one i poszerzają naszą dotychczasową wiedzę w dziedzinie rekonstrukcji etapów budowy klasztorów na podstawie analizy źródeł historycznych, architektonicznych, archeologicznych i artystycznych. Serię tych monografii otwiera dzieło Ewy Łużynieckiej o architekturze cysterskiej na Śląsku oraz w obrębie opactw filiacji lubiąskiej, obejmujące problematykę opactw w Lubiążu, Trzebnicy, Mogile, Henrykowie, Kamieńcu Ząbkowickim, Krzeszowie, Rudach i Jemielnicy¹⁶⁸. Zawiera ono analityczną charakterystykę śląskich klasztorów w zakresie lokalizacji, rozplanowania, konstrukcji, detalu, kwestii warsztatowych i budowlanych, a wieńczy je syntetyczne podsumowanie formułujące ogólne zasady wznoszenia klasztorów cysterskich, cechy architektury i generalne powiązania z budownictwem średniowiecznym. Poruszoną w tej publikacji kwestię architektury i wystroju śląskiej siedziby cysterek trzebnickich podejmowano i uzupełniono także obficie w następnych latach¹⁶⁹. Z kolei zbiorowa monografia o architekturze małopolskich opactw cysterskich filiacji Morimond objęła klasztory w Jędrzejowie, Sulejowie, Wąchocku i Koprzywnicy¹⁷⁰. Książka została sporządzona

Józefowi Poklewskiemu, red. E. Basiul, M. Wawrzak, J. Raczkowski, Toruń 2008, s. 61–96; R. Kamiński, *Witraże z małego wirydarza przy domu opata w klasztorze pocysterskim w Kołbaczu*, CMN, 4, 2010, s. 147–165; J. Odrobina, *Gotycki tryptyk ze Szczodrowa (1491) w opactwie cysterskim w Mogile*, tamże, 6, 2012–2013, s. 179–196.

¹⁶⁸ E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002.

¹⁶⁹ K. Białoskórska, *Nowe elementy w badaniach nad architekturą i historią budowy kościoła opackiego w Trzebnicy*, w: *Cysterki*, s. 380–409; J. Rozpędowski, *Trzebnickie opactwo panien cysterek w średniowieczu. Problem datowania i pochodzenia warsztatu*, w: tamże, s. 410–430; E. Łużyniecka, *Średniowieczny klasztor w Trzebnicy a architektura opactw cysterskich na Śląsku*, w: tamże, s. 431–460; E. Łużyniecka, P. Konczewski, *Cellarium z XIII w. w klauzurze dawnego opactwa cysterek w Trzebnicy*, „*Architectus*”, 2(46), 2016, s. 9–24; E. Łużyniecka, *Cysterskie warsztaty budowlane związane z opactwem trzebnickim i ich transfery od trzeciej tercji XII do połowy XIII w.*, w: *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, Gniezno 2016, s. 423–458. Zob. też zbiór tekstów dotyczących badań i prac konserwatorskich w zespole trzebnickim w tomie *Dziedzictwo kulturowe cystersów*.

¹⁷⁰ E. Łużyniecka, Z. Świechowski, R. Kunkel, *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond. The Architecture of Cistercian Abbeys. Morimond filiations in Little Poland*, tłum. M. Łuczkiwicz, Wrocław 2008.

według podobnego wzorca formalnego i podobnie jak wyżej wymieniona ukazała się w wersji dwujęzycznej: polskiej i angielskiej. Zawiera pełny zasób materiałów dokumentacyjnych i badawczych oraz dwa teksty syntetyczne. Tekst Zygmunta Świechowskiego dotyczy kościołów konwentualnych. Kreśli on szczegółowy i krytyczny obraz małopolskiej architektury cysterskiej w kontekście warsztatowych i praktycznych realiów jej powstawania – planu, konstrukcji, ornamentu, treści symbolicznych oraz oddziaływania w szeroko pojętym budownictwie średniowiecza. Tekst Roberta Kunkela dotyczy budynków klauzury i zabudowy gospodarczej, prezentując generalne zasady ich funkcjonalnej i przestrzennej organizacji. Wiele nowych konstatacji przyniosła realizacja w latach 2009–2012 interdyscyplinarnego projektu naukowego, w ramach którego prześledzono średniowieczne fazy rozwoju przestrzennego czterech małopolskich opactw cysterskich: w Jędrzejowie, Koprzywnicy, Mogile i Szczyrzycu. Jednym z naukowych efektów projektu były wirtualne rekonstrukcje średniowiecznych faz budowy opactw wykonane na podstawie syntezy weryfikacyjnych badań archeologiczno-architektonicznych i historycznych. Ciekawym i nowatorskim aspektem grantu było skupienie uwagi na identyfikacji średniowiecznych urządzeń technicznych i rozwiązań inżynierskich oraz rozważania nad gospodarczymi zapleciami klasztorów¹⁷¹. Stan wiedzy o opactwie w Mogile stale się rozwija dzięki trwającym tam badaniom archeologiczno-architektonicznym¹⁷². Pełniej zostało rozpoznane zagadnienie domów (pałaców) opackich w Małopolsce¹⁷³,

¹⁷¹ Grant naukowy MNiSzW nr 2802/B/To2/2009/37, niepublikowany, zrealizowany w Instytucie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej, kierownik projektu Anna Bojeś-Białasik; uczestnicy: Andrzej Kadłuczka, Beata Kwiatkowska-Kopka, Maciej Zdanek, Jacek Czechowicz.

¹⁷² A. Bojeś-Białasik, D. Niemiec, *Opactwa w Lubiążu, Trzebnicy i Mogile a początki cysterskiej architektury ceglanej na Śląsku i w Małopolsce w kontekście filiacyjnej zależności warsztatowych*, w: *Architektura sakralna*, s. 459–506. Kwestię reliktywów średniowiecznego zegara w krużgankach opactwa w Mogile przedstawili ostatnio M.J. Czajkowski, T. Węclawowicz, *Chronotopos monasticus*, Kraków 2016. Por. rec. M. Starzyński, RH, 83, 2017, s. 281–284.

¹⁷³ B. Kwiatkowska-Kopka, M. Zdanek, *Domy opackie w klasztorach cysterskich w Małopolsce. Stan badań i zagadnienia architektoniczno-konserwatorskie*, CMN, 4, 2010, s. 65–91; A. Bojeś-Białasik, J. Czechowicz, *Dom opacki w Mogile. Nowe badania*, tamże, 6, 2012–2013, s. 209–219; P. Detloff, *Kamienica opatów jędrzejowskich w Krakowie w XVIII stuleciu*, „Rocznik Krakowski”, 81, 2015, s. 105–117. Zob.

a wiedzę o klasztorach w Koprzywnicy i Jędrzejowie pogłębiają nowsze studia Beaty Kwiatkowskiej-Kopki¹⁷⁴.

Swoją monografię architektoniczną otrzymał kościół pocysterski w Oliwie¹⁷⁵. Dyskusję wzbudziły tu kwestie datowania średnio-wiecznych faz budowy¹⁷⁶. Kontynuacją tego nurtu badań było kolejne monograficzne dzieło Ewy Łużyńskiej poświęcone architekturze opactw spokrewnionych filiacyjne, a mianowicie klasztorów w Pelplinie (Pomorze Gdańskie) i Doberan, poszerzone o rozpoznanie kaplicy w grangii Althof, prawdopodobnie pierwotnej siedziby cystersów doberańskich¹⁷⁷. Istotnym walorem książki w aspekcie skali jej merytorycznego oddziaływania jest fakt dwujęzycznej publikacji: w języku polskim i niemieckim.

Monograficznego opracowania doczekała się tematyka barokowej przebudowy klasztoru w Rudach¹⁷⁸. Wiele uwagi poświęcono także olbrzymiemu kompleksowi pocysterskiego klasztoru w Lubiążu. Ukazały się dwa obszernie interdyscyplinarne zbiory studiów dotyczące tego zespołu. W pierwszym z nich, zawierającym spojrzenie na szeroko pojętą kulturę artystyczną opactwa lubiąskiego widzianą przez pryzmat jej twórców, zaprezentowano najnowsze badania dotyczące twórczości i warsztatu wybitnego malarza epoki baroku Michaela L. Willmanna,

też tekst dotyczący domu kapelana (i gościnnego domu biskupów i opatów oliwskich) w klasztorze żeńskim w Żarnowcu: J. Barton-Piórkowska, D. Syp-Rekowska, *Badania architektoniczne budynku tzw. Domu Opata, obecnie plebanii w Żarnowcu*, w: *Przyszłość badań*, s. 171–179.

¹⁷⁴ B. Kwiatkowska-Kopka, *Badania archeologiczne w obrębie nieistniejącego skrzydła północnego w dawnym klasztorze oo. Cystersów w Koprzywnicy*, CMN, 5, 2011, s. 55–75; też, *Wirydarz i krużganki – funkcje przestrzenne i ideowe. Przykład klasztoru w Jędrzejowie*, tamże, 6, 2012–2013, s. 221–226. Zob. też ciekawy przyczynek M. Szymy, *Znak fundatora na portalu w północnej elewacji kościoła cysterskiego w Koprzywnicy*, w: *Visibilia et invisibilia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Profesora Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek*, red. A. Badach, M. Janiszewska, M. Tarkowska, Warszawa 2009, s. 49–54.

¹⁷⁵ A. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku. Świątynia zakonna białych mnichów*, Pelplin 2006.

¹⁷⁶ Z. Kozaczewska-Golasz, *Czy cystersi z Oliwy byli zakonem konserwatywnym?*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 54, 2009, s. 87–90.

¹⁷⁷ E. Łużyńska, *Pelplin, Doberan. Architektura opactw cysterskich spokrewnionych filiacyjne*, Wrocław 2014.

¹⁷⁸ J. Gorzelik, *Dziedzictwo górnośląskiego baroku. Opactwo cysterskie w Rudach Wielkich 1648–1810*, Warszawa 2005.

piśmiennicze i miniaturskie dzieła skryptorium lubiąskiego oraz zabytki warsztatu rzeźbiarskiego. Odniesiono się także do problemu oblicza średniowiecznej i nowożytnej architektury klasztoru, zwłaszcza w kontekście jej barokizacji (program ideowy i artystyczny) oraz kwestii konserwacji polichromii i rewitalizacji wnętrza kościoła¹⁷⁹. W drugim zbiorze zawarto podsumowanie wyników interdyscyplinarnych badań lubiąskiego kościoła klasztornego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Dzieje świątyni rozpatrywano tutaj w trzech podstawowych kategoriach: historii, stanu zachowania oraz koncepcji rewitalizacji, co w przypadku ochrony zdesakralizowanego zabytku o wybitnych wartościach historycznych i artystycznych jest niezwykle istotne. Trzon publikacji stanowią autorskie eseje o architekturze kościoła, jego średniowiecznym wystroju i wyposażeniu, barokizacji architektury i wystroju, dziejach konserwacji zabytków kościoła i klasztoru oraz koncepcji rewitalizacji. Dopełnieniem całości jest obszerny katalog wystroju artystycznego kościoła, od ruchomych zabytków wyposażenia, po polichromie ścienne i dekoracje architektoniczne¹⁸⁰.

Warto także odnotować publikację dotyczącą historii i dziedzictwa artystycznego klasztorów na terenach dawnych wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, a mianowicie opactw w Wistyczach i Olizarowym Stawie, a także pierwsze studia nad współczesną, powojenną architekturą zakonną¹⁸¹.

Ciekawą i bardzo przydatną z punktu widzenia badań nad architekturą cysterską jest wydana ostatnio książka ks. Janusza Nowińskiego. Autor przedstawił w niej studia nad symboliką i treściami ideowymi sztuki cysterskiej w odniesieniu do średniowiecznych kościołów szarych mnichów. Omówił istotę i znaczenie poszczególnych elementów planów i układów przestrzennych świątyń oraz funkcje i znaczenie ich wyposażenia ruchomego, a także wystroju artystycznego (ołtarzy, polichromii, obrazów, rzeźb, posadzek, witraży etc). W publikacji odniesiono się także do sedna procesów przemian ideowych

¹⁷⁹ *Opactwo Cystersów w Lubiążu i artyści*, red. A. Kozieł, Wrocław 2008.

¹⁸⁰ *Kościół klasztorny Wniebowzięcia NMP w Lubiążu. Historia, stan zachowania, koncepcja rewitalizacji*, red. A. Kozieł, Wrocław 2010.

¹⁸¹ M. Zgliński, *Placówki cysterskie na Polesiu w Wistyczach i Olizarowym Stawie. Zarys historii i problematyki artystycznej*, CMN, 5, 2011, s. 89–111; J.S. Wroński, *Architektura kościoła pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Nowej Hucie na osiedlu Szklane Domy*, tamże, s. 113–123.

i artystycznych w architekturze świątyń cysterskich, charakteryzujących się odejściem od ich dotychczasowego surowego i ascetycznego wyrazu. Zmiany te zarysowały się między innymi w postaci nowych koncepcji rozplanowania kościołów, zmian w podejściu do rodzaju i jakości ich wyposażenia oraz wystroju, a także liturgicznego kultu relikwii. Przedmiotem rozważań autora była kultura artystyczna cystersów zarówno w kontekście polskim, jak i europejskim, a horyzontem czasowym średniowiecze i nowożytność, z naciskiem na okres potrydencki. Wszystkie te elementy rozpatrywano pod kątem norm zakonnych, przepisów liturgicznych i tradycji¹⁸².

Znacząco rozwinęły się badania nad kulturowymi przekształceniami krajobrazu naturalnego, jakiego dokonali cystersi w związku z eksploatacją zasobów naturalnych, rozwojem gospodarki wodnej i rolnohodowlanej oraz przemysłu¹⁸³. Fascynacja przyrodą stała się punktem wyjścia do studiów nad symboliką roślin i kompozycją wirydarzy cysterskich oraz ogrodów klasztornych, dzięki którym powstają projekty ich rewitalizacji i restytucji oraz rewoloryzacji otoczenia klasztorów¹⁸⁴.

¹⁸² J. Nowiński, *Ars Cisterciensis*, Warszawa 2016.

¹⁸³ A. Bojeś-Białasik, B. Kwiatkowska-Kopka, *Cystersi, średniowieczni mistrzowie inżynierii wodnej*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 27, 2010, s. 79–94; M. Milecka, *Znaczenie wody w działalności ojców cystersów w Polsce*, w: *Obraz i żywioły*, red. M.U. Mazurczak, M. Żak, Lublin 2007, s. 263–275; też, *Zarządzanie wodą w opactwach cysterskich*, w: *Architektura i technika a zdrowie*, red. K. Gerlic, Gliwice, 2008, s. 143–154; też, *Krajobraz opactwa sulejowskiego – historia przekształceń*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 5, Lublin 2008, s. 187–206; też, *Doliny cysterskie – historia i współczesność*, w: *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, red. D. Chylińska, J. Łach, Wrocław, 2010, s. 63–72; też, *Sytuacja krajobrazowa opactw cysterskich w Polsce w kontekście obowiązujących form ich ochrony*, „Architektura Krajobrazu”, 31, 2011, s. 72–79; też, *The Cistercian Large-Scale Water Systems*, „Architectus”, 1(31), 2012, s. 13–20.

¹⁸⁴ M. Bogusławska, B. Stępka, *Stan obecny ogrodów pocysterskich w Wielkopolsce*, w: *Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewoloryzacja, pielęgnacja*, red. F. Gospodarczyk, Wrocław 2003, s. 45–51; J. Nowiński, *Ogrody dawnego założenia cysterskiego w Łądzie nad Wartą – historia oraz współczesna koncepcja ich rewoloryzacji i rewitalizacji*, „Seminare”, 26, 2009, s. 351–374; tenże, *Ogrody dawnego opactwa cysterskiego Najśw. Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie*, „Architectus”, 3 (35), 2013, s. 63–74; tenże, *Genius horti w cysterskim opactwie. Ogrody dawnego opactwa w Łądzie nad Wartą w świetle XIX-wiecznych źródeł*, „Czasopismo Techniczne”, 107, 2010, s. 69–84.

Kompleksowe badania nad tym problem w odniesieniu do klasztorów małopolskich prowadzi Małgorzata Milecka¹⁸⁵.

Nie sposób wymienić wszystkich prac remontowych przeprowadzonych jeszcze w XIX w. po kasatach oraz akcjach konserwatorskich, dzięki którym po zniszczeniach II wojny światowej uratowano popadające w ruinę zespoły pocysterskie i opactwa, odnawiając je i modernizując, dążąc do przywrócenia ich wartości historycznych i użytkowych. Powojenne akcje remontowo-konserwatorskie, o różnym rozmachu i zasięgu, toczyły się zasadniczo we wszystkich klasztorach, choć niektóre opactwa na gruntowną rewitalizację czekały aż do przełomu obecnego tysiąclecia. Ostatnie dwudziestolecie obfituje w specjalistyczne remonty konserwatorskie oraz projekty rewitalizacyjne. Są one owocem własnych inicjatyw cystersów, samorządów i środowisk naukowych jako przejaw troski i odpowiedzialności w dążeniu do ochrony dziedzictwa białych mnichów w Polsce.

¹⁸⁵ M. Milecka, *Badania ogrodów i kompozycji krajobrazowych cystersów w Polsce*, w: *Przyszłość badań*, s. 157–167; też, *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimondy*, Lublin 2009; też, *Ogrody małopolskich cystersów w 1. połowie XIX w. i stan ich zachowania*, w: *Klasztor w gospodarce*, s. 695–723; też, *Ogrody cystersów – mit a rzeczywistość*, „Architectus”, 3 (35), 2013, s. 47–61. Zob. też A. Kola, *W sprawie kompozycji barokowego ogrodu klasztoru Cystersów w Jędrzejowie*, w: *Archeologia et historia urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004, s. 387–397.